

ІВАН ЛЕ

ЮХИМ КУДРЯ

ПОВІСТЬ

*Щирому товаришеві,
братові Данилові — присвячую.*

ЕПІЗОД ПЕРШИЙ

З ВЕРБ

Нехай піски тьохкають по весні. — Дніпрянні піски, побережанські! Вітрець балковий старанно по- між шелюгами встеляв цей ядерний, блискущий пісок. Мов у тиху ніч проти місяця плюскались дрібненькі хвилі Дніпрові, — так брижами вкривали піски й, мов рілля, рябіли під сонцем між сизими шелюговими кущами.

Нехай собі риплять по своєму ці піски під ногами Юхима Кудрі. Вони багацько віків тому рипіли так під всякими ногами...

Вітрець встеляв рядки піщаних хвиль, мов низав святкове намисто й присипав сліди вусатих запорожців жовтим шелюговим цвітом. Піщані хвилі тьохкали по весні. Тьохкали під ногами сірих волів чумацьких, рипіли під навантаженими сіллю мажами. Вітри замітали сліди. Віки вмирали під шелюговими кущами!...

Нехай собі й тепер тьохкають...

*

Не подобався Юхимові оцеї новий комісар. Ковтун таки був кращий, бо свій, а цей десь з чужих сіл, та ще молодий дуже.

Юхим Кудря не був дурним чоловіком. Він дуже розумів, що „Революція собі нехай буде Революцією, а таки моєї земельки не займай, бо я не пан. У пана слід одбирати, бо він пан, а я... Юхим Кудря — селянин!“

Він бадьоро йшов поруч воза й залюбки прислухався до саморідної музики крутого смачного піску, що стогнав у нього під ногами...

Вчора новий комісар — Кириленко, чи як там його прізвище — наклав контрибуцію. Два вози сіна, кабана і п'ять тисяч совету. А за що?.. За те, що Юхим був у „собственниках“. Гаразд ще, що не беруть дурні комісари керенок. Та й треба було в Черкасах міняти за керенки совету... Вісімсот керенками віддав та четвертну миколаївських за п'ять тисяч!..

Піски солодко навівали думки й про дочку Одарку та... коли-ж дурна. І сіно осталося-б і вісімсот керенок.

„Не люблю його — каже. Хіба любить, дурепо, хто заставляє? Всміхнись та поговори, а коли нужно... то й приспи коло молодого бока... Не два-ж вози сіна коштує твій бік“!

Гарна Одарка в Кудрі — нічого казати. Не двох дійсно возів коштують ті очі, що чарують навкиддя й молодого й старого. Кириленко внадився обідати до Юхима Кудрі, аби забути на хвилину контрибуції, бандитів та трибунал.

Одарка — дочка в свого батька. Вона притьмом ненавидить комісарів, що прогнали з Васютинець синіх жупанів, червонощоких, вусатих вартowników. Вона й на матір сердиться, що та захищає бідняцтво:

„Невдячна. Саму голу, як бубон, тато взяли в таке хазяйство. Поважились на брови — без приданого. Страм від хазяїв терпіли, а вона: „слобода всім людям потрібна, бо дає землю“.

Батько давненько раїть Одарці „приспати“ Кириленка.

О, вона приспить!

*

За клунею шепотіло три постаті. Ніч оповилася соловейчиною трійською піснею. Оце й клечані святки настигли, а комісари все ще цілісінькі.

Журливими здаються захльобчисті ляскання соловейків. Тепла весняна ніч, що закохує поетів та музик — вабила Одарку якимсь глибоким забуттям.

З-за Сухаріївки має зійти вже останній клापоть місяця. Зірки миготять по-весняному й сріблом пишуть небо...

Вчора батько таки настояв, щоб приспала і... Одарка згодилась.

Стояла в сінях близько з комисаром. Мати лаялась, а Одарка таки стояла, бо батько прохали за сіно. Не любить Одарка комісарів, але весело хихоче в сінях.

— Одарочко, голубочко. Я здурію з радощів.

— Отто який-бо ви! Хіба я?..

— Ти-ж... ти чаруєш своїма очима і я хотів-би впитись в них один лише раз гарячим поцілунком...

„Неодмінно приспи завтра“ — згадала Одарка батьківську напругу, „хоч пообіцяй“. Хай прийде в клуню, нічого-ж не станеться тобі від цього... Я-ж вже скоро старітисся почну. А сіно... керенки“, а в глибоких ямах не старих ще батьківських очей — слёзи заблищали.

— Хай завтра — відмовила Кириленкові, сміючись і мов ненароком тернулась свіжою полотняною пазухою об Хведосієву руку. Щось цупке, гаряче, життєве торкнуло в руку і полум'я парубоцької весни завихрило голову у комісара.

— „Я завтра спатиму в клуні“ — згадала Одарка вчорашні останні свої слова в сінях. Йй здалося, що очі комісара блищали в темряві не зрозумілим, але лоскочучим вогнем.

І Одарка йшла в клуню.

А три постаті шептались за клунею в калинових кущах.

Ніч кохалася в соловейках...

*

Хведосій Кириленко по-за городами бадьоро йшов з Данилом. Напавсь провести, щоб не опасно — ну, й ідуть удвох.

На душі лагідно. Повітря свіжить легені. Соловейки п'янять молодецькі почуття... Вже недалеко й хвіртка до Кудрі. Добре построїлись васютинські дядьки!

До Кудрі можна пройти прямісінько по-за городами. В хвіртку, калиновими кущами та й...

— Ну, дякую, Данило! Тут я вже... і пішов.

Підозрілою здалася веселість Кириленкова, що тривогою оддавалась в чутливій фантазії Данила. І він стояв.

Постать помалу зникала по-над лісою у присмерках ночі.

О! щось, либонь, тріснуло у вербах. Постать торопко стала...

Данило рвонувсь до Хведосія. — Звів ненахотя курка в рушниці! Але...

У вербах блиснуло і освітило червоним полум'ям зляканого комісара. Вибух.

Ще раз. — Ще раз. Хведосій від першого разу впав і йому зробилось млосно... поночі...

Данило в верби кулю. Гвинтовка б'є хльосткіше, ніж бандитів одрізан, але... верби, ніч...

Соловейки вщухли. Остання зірка розсипала хвостом бліде багаття по блакитному черіневі неба.

Данило винцирадою обмотував пошматовану ліву руку непритомного комісара.

Одарка злякано прислухалась до ночі зрадниці. „Гаразд, що й так“ — казав мозок розбурканої дівчини. Серце мовчало.

За клунею до хати з-під верб щось побігло Гомонить. Мов-би й батько там.

... А останній клинок місяця боязко посувався з-за гір над вербами, шелюгами та ядерними дніпровими пісками...

ЕПІЗОД ДРУГИЙ

ЖАДАНІ

Юхимові була гарячка. П'ять тисяч ще беруть за підстреленого комісара, та й у свідки кличе новий комісар Ванятко.

„І який з його комісар? Він-же у нас простісінький собі Ванятко, а ще, бідо моя, губу копить. Василем Трохимовичем прозивається, до Одарки кандібобери гне!“

„А все таки це своїшній. Бач каже: „Я Вас, Пилиповичу, не запідозрюю, що ви замішані в заміру на Кириленка, але свідком, будьте ласкаві“...

Гарно балакає до Юхима Ванятко.

А що Юхим у свідках може сказати?

Він-би сказав — коли-б можна...

Сказав-би... як треба стріляти! Хіба так стріляють як оттой довгополий Шарапа? Дав-би, дурень, Березнякові. А то, швидкоується. Зіпсував тільки справу. Та й Панченко теж: високий, як світ, а... не міг підпустити ближче до хвіртки. Нащо було й умовлятися?

О, Юхим посвідчив-би. Що це: він даром ще п'ять тисяч платити буде? А Кириленко таки живісінький!..

Гарячка була Юхимові...

Кажуть, що скоро Тютюнник прийде. Коли-б напевно знав. П'ять тисяч не з пальця висмокчеш. Треба їхати ще в Золотоношу, там, кажуть, совет дешевий.

— „Ти-б не їхав, Юхиме, в Золотоношу. Тепер такий час. Оддай їм...“

— Кого? душу?

— Та хоч-би й Одарчину корову.

— Нате й мій глек, хоч гіркий! Дівка на-порі, а вона корову!

— Можна-ж і без корови, а до Золотоноші й життя можеш позбутись; тепер...

— Тепер, тепер! Мовчки-б їло хліб! Не всі такі дурні, як я, що без корови...

Параска ніби застогнала від болючої виразки, що її вражали поденно. Вже дев'ятнадцятий рік за Юхимом і вісімнадцятий рік її колють голодранством. Спасибі, свекор захищав, а тепер утрюх їдом їдять. Тільки пішов-би та заявив Ваняткові — знали-б, як стріляти.

*

Останню балку переїхав Юхим, доїзжаючи до Кропивної. Почало світати.

З-за Канівець обрій багаттям обгортався. Потяг свіжий, балковий вітрець. Ранковий туман рососою царину вмивав, і зелені колосочки, що вчора на світ народились, заполоскалися в густій ранковій імлі.

Юхим затаг овечого сіряка й перевернувся на возі в затишок. Вохка свіжість ранкова будила його заклопотану голову й на хвилину холодом котилась десь глибоко в зачерствілу душу.

Але-ж п'ять тисяч і... живий комісар. Лікується он-он в тій Канівецькій лікарні, що проти жовтогарячого ранку шпилями в небо оддає.

Юхим навідлі стьобнув сірого впоперек кряжу. Неостережений коняка реонув воза — чуть голова Юхимові не одломилась від несподіванки і він ще раз потяг уже вздовж батогом, спиняючи віжками.

Кропив'янські півні калатали хазяйок. В хлівах скаржились свині за ранковий спокій та розбуджені Юхимом собаки нехотя простромляли голови боком в спідню ворітницю й, одбуваючи чергу, ледачо гавкали. З голоду та спросоня не нагавкаєш!..

— Оця ще мостова! Кий її чорт видумав? Понастромлюють каміння гостряками вверх та й бий, дядьку, обіддя!

— „Як-то й добре було за старих часів. Загальмував спокійненько, тай пливи, мов на глабцях. Ні тобі обіддя, ні тобі печінки, а тепер“...

Біля містка де-хто підхарчовує худобу — теж, мабуть, до города. І Юхим підхарчує сірого. Близенький світ — двадцять три верстви!..

З гори несподівано вирнув загін верховнів. Ковані копита іскрили по мостовій. Повітря заповнилося гуртовим клекотом.

— Здоровенькі були, люди добрі...

— Оце, дивись — промайнуло в Юхима — таких ще й не було: Люди добрі!..

— Хто з вас проведе нас до Золотоноші. Гарно подякуємо сахаром ще й чарку горілки наллємо. Ну, добродії!

— Гм... Та воно-ж ми всі до города... А хто-ж ви? — вирвалося у Юхима.

— Ми люди свої. Контрибуції не беремо... Від батька Симона ми!..

— Золотесенькі!.. Та я-ж вас на руках у самісіньку Золотоношу!.. Чом не знать? Знаємо й Симона Васильовича й батька Тютюнника... Отакé пак! Ногу сірий, щоб тобі повилазило — швидко-вався Кудря, запрягаючи коня.

Довгі малинові шлики здавались на світанку ще чорними, але Юхим, і не бачивши їх, нутром почув жданих і в мозку п'ять тисяч робили кашу. Хіба йому шкода отих тряпок совєцьких? Ось у городі хлопці ними вулиці встелять будуть...

„Певно, комісар у Канівцях уже „содухи праведних“ править... Відтіля-ж їдуть“.

*

З гори вже видко було Згарь. По стовповім козацтво, — і степу не знать. Головний отряд з великим начальством цупко обгорнув Юхимового во́за і вислухав про настрій „селян“.

— Що там настрій? Один два комуністи та два три десятки „тулюпених пролітаріїв“ в штабу — оце і весь настрій. А голота: і не пікне!.. Гетьманщина ще не за горами — пам'ятають“..

— Що то за „тулюпин пролітайло“?

— А кат їх матір! Сам агітатор їхній так їх назвав. Ви, каже, грабарі, бардаки, не сознательні робочі, тулюпин пролітаріят...

— Люмпен!.. Ха-ха-ха-ха!.. Зареготав віз — віз у Згарі.

— Отут жила теща козарлюги Данила Нечая... Добре було-б оце мати тут тещу козакові!..

Сірий туман в-останнє прокотивсь по подині й на час сховав в собі задурену молодь кулацьку, що, захищаючи остервеніле панство, річками ляляла робітничу кров, знущалась з єврейства...

*

Від самої залізниці й аж до кузень простяглося Тютюнникове військо.

Добре військо, коли-б у Золотоноші не містилась третя рота червоноармійців... Повоювали-б вони з жидівочками!.. взяли-б трофеї, а то...

— Батьку, дозвольте нам трьом розвідку проробити!..

— Добре, добре, хлопці... Тільки як-же це до „Ісполкому“? — Якимсь дисонансом неприємности вчулося оце слово „ісполком“ серед історично-дотриманої запорозької атмосфери з „батком“ та „хлопцями“.

— Так я-ж ріднесенькі аж до дверей. Вони в Земстві! Напевно сплять — нервувався Юхим.

Що йому тепер до комісарів, до жінки, до Одарки.. По сірому й лише встигайте, хлопці.

Ранні городянки боязко зникали в хвіртках, забачивши вояк з торбами. Уявлення живо трудило по нервах. Шлики бачилися лише

очима, але їх гостро почувала й шкура й де-що цінніше в житті молоді єврейки...

Скаженим галопом промайнули три верхівні за возом. Конячі хвости, довгі шлики з китицями, овечий сіряк на Юхимові — все мітлою комети простяглося назад.

Золотоноша ранком спить. Мабуть всі міста з єврейським населенням на Україні в 19 та 20 роках спали більше ранком, ніж у ночі...

Спала третя рота, що розташувалася в бувшій жіночій гімназії. Заснув на залізничній станції голова Виконкому Лобода, що цей ночи вартував, чекаючи Тютюнника.

„Не прийдуть вже. — Розвиднилось“.

Заснув і вартувий по Виконкому Василь Гайдамака...

А три верхівні за возом вже загнули по Черкаській, Юхим тримав під пахвою звичайнісіньку рушницю й, стоячи, віжками стьобав вздовж спини сірого.

— Праворуч!.. Осьдечки й земство! По-за вуглом!

*

— Василь Гайдамака почув раптовий грюкіт на дворі й підвівся з канапи, що в паркомі всі вартові члени виконкому віддали дань її клопам... Ну й клопи! Можна - б в інших місці відпочити, та бач варта. А клопи таки не дають враз заснути...

Всі лягали на тій зеленій канапі, що стояла в Паркомі, й годували клопів...

... Гульк у двері — в коридорі шлик з наганом...

Спасибі бороді, як вона допомогла!.. Василь до віку її голить не буде...

— Ви сторож? Де більшовики?!..

— Отам, отам, у тій кімнаті, прямо — махнув навмання Василь, крикнув телефонові: „нападеніє“, й не спобігся, коли й вискочив на балкона...

Другий поверх, височенько. Біля парадних стоїть віз і поруч дядько з рушницею.

Баня Андріївського собору вже полоскалася в щедрому сонечковому золоті, а Золотоноша мертва спить.

„Надіти - б штани, вдягтися - б, а то так - таки в підштанниках“...

По коридорі гупотів розлютований вояка, не знайшовши більшовиків.

Погано тікати, а треба.

По трубі та по-за повіткою в земський двір. Добрий двір — є де сховатись, але - ж чортів паркан високий та ще й з гвіздками.

Ззаду вибух з вікна... мимо...

Золотоноша вже почула Тютюнників. Третя рота скочила на ноги, у чім була — за гвинтовки та вниз. Попереду ротний. Це він не дозволяв червоноармійцям роздягатись до дня. Сам куняв на вікні у зброї.

Скляні двері. Мелькнув наган за склянкою... Щось брязнуло, засліпило... і ротний упав на руки сторопілих червоноармійців...

— Бий бандитів! Кидай мене!.. — встиг крикнути й, зачервонений кольором революції, впав на сходи неживий.

*

А сам начальник хазяйнував на краю міста. Крики жіноцтва солодкою музикою вчувалися йому і він, своєю бадьорою постаттю підперши стовпа, чадив здоровенною запорозькою люлькою. Оселедець, загорнутий за вухо, ніжно лоскотав пана начальника в товстенську голену шию. „Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці... Запануєм“...

З гордістю вояки, що всякому Сіркові втер-би носа, стояло начальство під телеграфним стовпом і мріяло славою давно забутих предків“...

„Наливайко і Павлюк, ще й Тарас Трясило... Кличуть... Куди їм!.. Ось як він, Дяченко, смачно випалить з культурної рушниць у простір, що заповнювався вже галасом та пострілами.

І знов потягне люльку, і знов випалить з рушниць. Оттак наші воюють!..

Хай знає історія, що то за тютюнниківець був.

*

А сонцеві що? Воно всім однаково світить. Однаковісінько.

Лиш в добрий сніданок і воно засоромилось і сховалося за товсту сиву хмару, коли стовповим повертався тютюнниківський загін на Кропивну.

Юхимові марились мрійні сні. На возі пахло жидівське барахло й присипало його вгамовані турботи.

Шуміли в царині вітри...

ЕПІЗОД ТРЕТІЙ

СПИРТ

Ще з дня похмурилося небо густими хмарами. І не встигло сховатись у лузі сонце за високими осоками, як на дворі стало поночі. В повітрі пахло свіжістю, над головою висів важкий літній дощ.

Загін героїв запорозького ренесансу вступив до села Васютинець. Найстарший порядкує розташуватись на базарній площі, використовуючи прилавки за-для захисту „трофеїв“ від дощу...

— Кіннота по хатах!

З-за казанської церкви розчахувалося замуrowане хмарами небо й на мить блакитно-вогненні батоги сковзались з розчілин по-над Васютинцями. Загомонів по літньому смачно грім.

Начальство їхало почувати до Юхима. Бідний сірий знемігся вже, поспішаючи додому від дощу.

Хмари-ж все частіше та частіше кололись на шмаття гострокутньою блискавкою і лагідні були важко спуститись на землю.

Аж ось ворота, доїхали.

— Одарко, готуй вечерю! Скажи матері—спохватився раптом Юхим. Він гаразд знає красу Одарчину і смак козацтва і спохватився, що Одарку треба ховати подалі...

Але гості вже в хаті. Високий чорновусий вже встиг привітатись до „пташки“.

Гарна бісової віри Одарка в Кудрі! Такиз боку ненароком глянеш і серце затанцює, як роблений чорт в руках у китайця. Гнучка, як лози по-весні, сміється, як червінці розсипає, а очі з бровою — не волів чумацьких, а й життя козацького й слави, здобутої хоч-би й у Золотоноші, не жаль віддати за один лише щирий погляд, за один чарівний рух вугольчиком густої брови!..

У великій хаті затомлена щоденною працею Параска шанує поважних гостей. Стара Кудриха сидить на припічку й киває то вздовж, то впоперек задоволено головою, а трое козацтва весело розказували наперебій про своє геройство в захисті „волі українського народу“. Коли доходила річ до жидівочок — їх оселедці від напруження розкручувались. Голені голови червоніли, а Параска від неприємности запрошувала гостей:

— Годуйтеся, люди добрі! Прошу добірати капусти. Звиняйте вже, що так. Трохи перестояла. Беріть, ласкаві, пиріжок з калиною. Ми вже під'їли, не сподівались!

А в хатині батько з дочкою приціняли та приміряли батькові сьогоднішні злобутки.

— Перешивати усе треба — вирішив батько. Не годиться ні продати, ні самим. Тільки перешити! А крам же добрий! — показував він суконну міхову шубу. Пальці розчепірівшись лазили по гладенькому лутрі, мов гадюки влітку перед заходом сонця. Дочка не соромилась батька й, розхріставши пазуху, вдавала з себе „бариню“, придіваючи шовкові плаття.

— Не йде, тату, казала вона в сороковий раз і сама собі не вірила, що воно дійсно не йде. Кудря не батьківськими очима дивився на Одарку, на її обличчя, що жевріло проти каганця задоволеним дівочьким щастям. Дививсь на її розхрістану пазуху, на білорожеве тіло, на цупкі підвищення грудей, що буграстими крапками одстобурчували пазуху сорочки. Одарка запалено дихала від зміни вражінь. Очі її горіли дикунським огнем, що розтопив-би й кам'яне серце китайського буди. Вона не помічала, що батько дурів від її краси.

А з хати, в вузьенькі дверці дивились двоє гострих, як у голодного вовка, начальницьких очей...

*

На дворі шкварив дощ. Небо в ряди-годи репалось, шибки брязкотіли. Стара Кудриха, христючись, — „свят, свят“ — полізла на піч і заснула під щирю музику лапатоного дощу, що накидом брязчав в напичне віконце.

Козацтво спало покотом коло печи на соломі. А Одарка... В хатині під замком сінешних дверей і під вартою Юхима, що спав коло хатніх дверей рядом з козацтвом.

Казкова ніч ворожила дощовою хуртовиною. Параска плакала в подушках на полу... Тридцять шість років і вже „стара“. Не пам'ята бідна, коли в останнє спала не сама... Вона помічає не батьківську прихильність Юхима до Одарки, помічає, як холоне Юхим з того дня, коли Одарці сповнилось шіснадцять.

— Гріх... страм. — Давлючий біль стискував Парашине серце. Гарячі сльози палили непогане ще обличчя.

Начальство повагом підвелось... Чорняве, молоде, жваве начальство. Ненароком за вечерею Параска всміхнулась до нього, але... начальство пішло тоді до хатніх дверей.

В хаті поночі, як у лаврських печерах. Енергійна блискавка на мить освітила високу постать вусатого запорожця наших літ.

У Параски похолело в чистій жіночій душі. Гарячі руки козацькі доторкнулись до ніг. Прикорчила... Зірки забігали в очах. А десь глибоко залоскотались солодкі дзвоники...

— „Що їй? стільки літ, як не спить з чоловіком!.. А кров... ні, ще не стара!..

— Не можна, пане козаче!.. я... я заміжня жінка. На печі свєкруха!.. та гетьте... не смійтесь!.. гріх!.. ой, пан...ночку!.. й сльози річкою линулись з терплячих очей, а руки...

...Руки зрадливо обіймали молоде живуче тіло... ненахотя обіймали жагучими обіймами... останньою красою осінньою!..

... На дворі пірчив дощ...

*

Вже в добрий сніданок прибіг джура сповістити сонне начальство, що з Золотоноші йде червоне військо й через дві години буде тут.

— Сахар вже роздано людям!.. Мануфактуру обмінюємо на сіно, а спирт ще не починали...

— Починай спирт!.. Викочуй на базар бочки й частуй!.. даремно!..

— Даремно?.. Спирт! — Витріщив очі Юхим, що допіру вскочив знадвору.

— Параско, давай тикву й пляшки — як несамовитий вискочив в комору...

Параска бачила, як Юхим мигнув через перелаз і подався до базару. Під очима в неї були помітні синенькі смужки, а бліде обличчя нагадувало покаянну душу. Їй ще й досі вчувалися гарячі ніжні поцілунки, міцні та дужі обійми, свіже, молоде, повне струмкої крові, напружене тіло. І страх, і сором, і жаль охоплює молодицю.

Вона дивилася, що мигнув через перелаз чоловік і болюче почуття кольнуло в мозок.

Одарка спала. Серед хатини було розкидане барахло і нагадувало сумну руїну, що встеляла шляхи петлюрівської та гетьманської України.

*

Не скоро вернувся Юхим з базару.

Сонце парило намочену землю. На городі в березі солодко купались качки й своїм хлюбостанням та щирим кахканням порушували передобідню тишу.

Дощик пополоскав гарно Васютинці, але тютюнниківці прополіскують їх награбованим спиртом.

Хай-би сказав субота, що такий великий базар зібрався, так четвер-же. Васютинчани жадно несли під пахвами сахар та спирт. Очі

задоволено блищали й ненавиділи сусіда, що біг, висолопивши язика, в гурт з порожнім посудом.

Юхим хазяйнував. Йому доручено розливати спирт...

Зеленим струмком дзюрчала холодна рідина до глечика, з якого Юхим старанно розливав у тикви та пляшки. Долі стояла велика череп'яна миска, щоб не псувати розіллятий ненароком спирт. Голодні на випивк нащадки запорожців, Васютиччани, частенько хватились за ту миску й спорожняли її у власну „посудину“. Над базаром стояв нетверезий базарний гам. Сонце вигрівало після дощу, а злякана гава облітала ген-ген по-за казанською сумне зборище.

*

„Ще не вмерла Україна
і слава, і воля.
Ще нам, браття, усміхнеться
Козацькая доля...“

Співала налагоджена до одходу п'яна кіннота.

„Душу тіло ми поло-о-жим...“

Підтягав п'яний базар, кільцем здавлюючи порожні від сахару вози, але ще повні бочки спирту.

„Душу й тіло... ми полож-жим за...“ мерещилось в голові Юхима. Він ділив, але себе не забував. Тиква стояла повнісінька, а дві пляшки лежали боками, заткнуті клоччям і жалібно цідили живучу вологу. Гарно було на душі Юхима: спирту до волі й він йому хазяїн! Але...

Серед галасу почулося:

— Де отаман?

— „У мене. Коло Одарки“ — майнуло в п'яній голові. Вихор злоти закрутив бочки, людей, галас... Зелений струмок дражнив до Юхима своєю манливою прозорістю. У очах світилися іскри й мішали забачити щирі Васютинську правду.

Отут серед п'яного ярмарку тютюнниківці вбачали дійсну Вкраїну. Дивлючись на це збожеволіле море, їм вважались запорозькі січові збори, вважались сиві запорожці, що хилили кухоль за кухлем горілку з бочок...

Раділа козацька душа.

— Сла-а-ава... Душу й тіло...о...о...

*

Юхим доплазувавсь до хати. Начальство по сінях ганялось за Одаркою і нехотя зупинилось, забачивши хазяїна. Одарка шмигнула в хатину.

Хіба може Юхим Кудря ненавидіти оцих вусатих вояк, що захищають землю, що не беруть п'ять тисяч? О, ні!.. він шанує їх...

Він і вночі, випадково мацнувши рядом, не образився, що пана на рядні бракувало... Сонний мозок либонь чув підозріле шепотіння

та нічну возню на полу коло жінки. але... це - ж сонний мозок... Аби до Одарки встеретти...

Під пахвою тиква, в правій руці пляшка. Другої збувся десь за турботами...

Мовчки пройшов у хату.

Злість сиділа глибоко при панові, а на самоті не вдержалась і шукала на чому - б спинитись, вибухнути.

Параска злякано поглядала на п'яного чоловіка, що скаженими очима водив по хаті. Вона старанно вбирала стіл, після сніданку гостей. Дорогих гостей...

— А - а, поглядаєш? Знаю... все знаю, курвяжище!...

— Юхиме, голубчику!... Я - ж не... ти кидаєш мене!... голосінням вирвались наболілі скарги.

— Цить, злиденська віро!... Бо так і розмаху голову як гадю...

Пляшка шкереберть полетіла до Парашиної голови... Злякані очі на мить прижмурились, а руки благали змилосердження.

— Ой... ой... бож - же мій!... О - о - о!...

Стара Кудриха дивилась з печі, як з - під застромлених у голову невістки шклянок текли паруючі струмки червоної рідини по облитому спіртом, скривленому від жаху обличчі...

— Бо... Гад... — Очі Юхима тверезішали, озирались. Тиква впала до долу і забулькотіла з розбитих щілин сумним жалем.

Одарка стояла на порозі й лише тепер впізнала свою рідну матір. Такі - ж гарні брови, як і в неї, тепер зіпсовані різкою шклянкою...

— Мамко!... рідна!... — вирвалося.

Липкі криваві губи щось зашепотіли, вдали останню усмішку матери, що, вітаючись з рідною дочкою, вмирала небажаною смертю...

— Ой!... жить, жить - би!

Юхим ствержений вискочив на двір.

Козацтво сідало на коні.

— Куди - ж ви?... А Параска!?. Верніть мені Параску!...

Незрозуміле ридання здорсвого чоловіка прорвалось на простір на тридцять восьмому році зачерствого життя.

Куди вони поїхали?... — шепотіли губи.

Сонце - ж висло над головою, байдуже, невблаганне. Білясте небо майоріло розпареним повітрям. Почулись постріли по - під горою.

„П'ять тисяч знов“...

А в хаті... що в хаті?... — скажені примари вдавались знесилений фантазії Юхима, що розпластався серед города.

ЕПІЗОД ЧЕТВЕРТИЙ

„ПОЛЮВАННЯ“

Вже третю неділю Юхим байдакує в лузі. В той - же день змандрував, бо „готувалась більшовицька розправа“ за Тютюнників. А тут ще й убивство...

І як воно сталось? Юхим і досі толком не добере, з чого почалось: „кинув пляшку з спіртом, а Параска якось головою кивнула і так тобі... прямо наказаніє боже. Не думав же... Хіба - б таки ота

совісна, богобоязнена Параска попустилася-б? То мабуть снилось. Кожну-ж ніч мерещиться“...

Як воно так скоїлось?!

Не був і на похороні, більшовики чекали. Та й нащо йому той похорон? Він своє одбув... Важко було забити, а сховати і дурень...

Іноді голова не туди міркувала. Чи воно якби пожив отак з десяток років отут у лузі, то не зробився-б часом таки звичайною звіриною?

Ох, луг, луг!.. Шумиш старими, порепаними осоками.

Розкажуєш предковічні казки про вільний звірячий вир, що панував отут по островах. Очеретами обгортав насолоду волі й нашіптував одвічно спокійні сни. Високою стіною ховав від зіркового ворожого ока й тепер ховаєш...

Ну й воля!

Гірка якась ти луговими полинями! Глузуєш диким спокоєм, що шматує й душу й серце щасливчика, зачарованого тобою!

Не воля це, а доброхітня тюрма, що на дванадцять засовів замикає трипотіння чутливого серця! Високі, струмкі очерета — це міцні ґрати, що заслоняли знівечену совість. Сіді лапатолісті дуби та порепані ширококорунні осокорі шуміли сумом байдужого вічного ждання. Глибокі кручені шляхи, з години на годину, з доби на добу, вартували захованих в зелені лугові пахощі...

Це унадзвичаєна тюрма!..

*

Юхим давно вже звязався з Келебердою та з Савченком, що бандитували ще з весни й гуляли тут-же, в островах. З ними якось веселіше — в гурті.

Неглибокі озерця, що вкрились рястом та круглими коржами зеленого латаття — щед्रो постачали карасів та линів.

Варять хлопці юшку та мовчки сумують за очеретяними ґратами.

А чого цим хлопцям треба? Хто їх кинув осюди їсти юшку з карасями?

Батьківська земля?

Сині жупани? Бадьорі пісні козацькі? Широковіяна запорозька слава та воля?

„Дурні, дурні!..“ — инколи гадюкою полізе стомлена думка.

Батьки! Земелька!

І йшли вони ногами з лугу, з кущів верболозу та гнучкого шеляга. Вовками підкрадалися до власних хат. Глибоко нюхали повітря й чуть нанесло неостереженим більшовиком, як звірячий інстинкт штовхав підстрелити його.

Іноді в мозок вдарить спільна думка:

(Хіба оці очерети та дикі нетри остров'янські не викохають однієї думки?).

Піти запалити волость, попалити папери — хай знають, що ми є.

І йшли, палили. Наганяли жах на „комбеди“. Зворушували вмираючу надію батьків. Збільшували руїну українського села.

І Юхим старістю теж ходив.

*

А Одарка покійно - жалібно справляла своє сирітство. Одна - одним матір поховала. Тільки один день жила з рідною матір'ю. Це той день, коли мертва лежала на лаві з обкладеною васильками головою.

Згадалось Одарці багато де - чого. Згадались щоденні сльози покійної, що мовчки котились по щоках без докорів, без скарг.

Важко згадувати їх — оці сльози. Хіба один раз вона сама, Одарка, була чинником їх? Хіба мати не казала: „Дочко, я - ж тебе в нутрі зносила не для того, щоб ти ятрила материне серце. Як виростеш, діждеш, то й побачиш...“ І ось вона побачила.

О, важко згадувати...

„А тут ще оці комісари, що - дня допроси, переспроси. Не скажу - ж я їм, що батько вбили матір!.. Баба - ж бачила, як вона оступилась і впала на пляшку зі спиртом... А що батько у Келеберди, так це инша річ: боїться, що його розстріляють. Тютюнника - ж водив до Золотоноші“ ...

„Та нема гірш нікому, як тій сиротині
Ой ніхто не пригорне при лихій годині...
Та не пригорне батько, не пригорне...“

І знов сльози річкою. А чого вони так пізно прорвались? Хоч - би раз було при матері, на грудях...

Гай, гай!

На дворі паркий, літній вечір наставав.

Завтра знов їхати у жнива. Найбільше щастя — жнива. Жменями забираєш колоски, важкі смачні колоски. Обгортаєш блискучим заросеним серпом і забуваєш про нудну самотність хатню. Там і перепілка й заяць. Там смачно нап'єшся з тикви теплої води з сміттям і з - під долоні поглянеш навкруги: на жовте море, на його повільне гойдання в гарячому подиху повітря, на хрестаті копи, що підперезаними шапками вдавали рядки куреників бджільницьких, на метушню косарів та жниць, що похапцем вбирали золотесенький хліб... Багато краще у жнивах на полі, ніж отут самотній! Хоч - би батько навідались. Казали - ж хліба спекти...

Одарка з думками йшла на город. На небі зірки инколи визирали з - під клаптів хмар, а вони просовувалися поволі й збільшували темряву літнього вечора.

Калинові куці мовчать.

Невже - ж оце й минулося літечко в сльозах та сирітським горі?.. „

Як вона любить оцю хвіртку. З неї відкривається широкий простір за городами, принадний краєвид зелених лук, але - ж ніч...

Отам, під вербами, підстрелено Кириленка. Тонісінькою гадючкою обгорнулось серденьátko затурбованої дівчини. Заколело, затіпалося, мов неволю зачувши, оце молоде ще серце:

— Чужий він мені. Комісар!.. А може - б і поспала, якби... — майже голосно плелись думки.

А гріх і на її душі полягає: вона - ж у клуню манила!..

По - над лісою у вербах щось обережно посувалося до хвіртки, в калині либонь хруснув сучечок.

— Це ви, тату?

Мовчить. Прямуює до неї... Тікати - би, так вже - ж хвіртку одчиняє.

— Добрий вечір, дівчино!.. — пошепки обізвалось.

— Я не тато, але й не злочинець — знов загомоніло і ніби всміхнулось.

— Не впізнаєш, Одарко?..

— Ні, впізнаю, чом-же? Хіба ти давно з села!..

Я прийшов оце з Золотоноші. Хведосія для небезпеки перевезли з Канівців туди. Він мабуть евакуїрується в Москву. Прохав сходити до тебе.

— Данило, голубчику. Я - ж не винна, що його підстрелили. Я, дійсно, думала вже переночувати з ним... А воно... — Одарці здалася підозрілою таємність з'явлення Данила в Васютинцях, коли він приставлений до хворого комісара. Щось страшне тут є.

— Одарко, схаменись! Я не з злими намірами прийшов.

— Ну то чого - ж? Матері теж нема, батько... ховаються. Я й так... як неприкаяна. Данило чув, як здержано плакала дівчина.

А в калиновім куші щось знов зашелестіло. Нехотя міцніше тримається затвора в рушниці...

— Хведосій прохав передати, що він сказано скучає й шкодує тої зопсованої ночі... Такий, каже, настрій, така ніч, коханням оповита, а тут у вербах звірота щастя утняла... Данилові не легко було це передавати. Він своїм нутром пережив ту ніч...

— Я дякую комісарові, але мабуть не зможу я його покохати... Хоч він і не поганий і не дурний, але - ж...

— Комісар? — додав влучно Данило...

Хмари сунулися поволі. Темна ніч мовчала.

По - за городами бадьоро повертався злютований Данило.

Одарка зачарована стояла біля хвіртки. Коли - б хоть на мить освітити промінням оце змучене лице, що ще покращало від горя. Яка мука відбивалась на ньому, мука боротьби невідомого почуття з класовим батьківським норомом...

Данило пішов. Далеко чути його важку ходу, дужого парубка. Вернуть - би його, сказати, що вона жаліє Хведосія. Жаліє його страчене здоровля.

Так він - же комісар!..

Данило вже рівнявся з високою Платоненковою лісою. Поспішав на Кирпівку до своєї дівчини.

Ось між вишневою гущею та рясними вербовими пеньками стоять, мов дві свічки — два дуби. Високі, моложаві, рівні. Листя зверху гомонить зеленою дубовою дужістю...

Любить Данило оцю дубову дужість. Він чуває і в собі такого - ж круглого, свіжого дуба, як і оці два, що мають зростати старому Платоненкові та його бабі... на хрести.

— Тьфу!.. — сплюнув Данило — порубати - би їх та використати на арку. Рівні дуби...

За лісою підвелось щось чорне. Під струнким молодим дубом приплюскло друге. Не дарма - ж Юхим в калинових кущах підслухував розмову.

І знов постріл з одрізана...

Більше в мозок ударила уява смерти, а - ніж шальна куля одрізана в плече. Як скошений, упав Данило, але для того, щоб уникнути другого пострілу...

За лісою постояли обое й сховались у вишневій Платоненковій гущині...

Одарка чула й цей постріл. Вона вгадала на кого стріляно і... хто стріляв.

„О, хмароньки густії! Візьміть і мене нещасну з собою! Чого воно люд стріляється вночі!..

А можна-б гарно жити, кохатись соловейчиними ночами, пеститись в материних пестошах!..“

З-за клуні Юхим тихо кликав Одарку.

А хмари сунулись у вічність, ховаючи сумні скарги зіпсованих душ. Вітер розбирався і торопко розганяв їх по далеких закутках зоряного неба.

Нехай собі жене...

ЕПІЗОД П'ЯТИЙ

З ОЧЕРЕТУ

Данило над вечір повернувся до Золотоноші. Його рана була дуже незначною: так собі шкрябнуло по плечі та й тільки. Трохи соромно було Данилові, що він так скоро впав, але кому закортить вмирати без бою, від бандита, та й низу - ж воно багато видніше, хто стріляє вночі.

Що він розкаже Хведосієві? Як заспокоїть його нерви, що відмовлялися инколи слухати мозку. Сказати йому по щирості те, що Одарка сказала, не можна. Треба заспокоїти. Данило за тим - же й пішов з Золотоноші, аби заспокоїти Хведосія.

— Оце вже я й причвалав — Данило якось у кешені тримав ліву руку, бо плече трохи таки вередувало.

— Що-ж розкажеш? Бачив?... ну? — хвилювався хворий. Рука його весь час була в лещетах; на виду зробивсь блідий, очі глибоко заховалися в ямки. Важко було й дивитись на цю людину, що шість неділь назад була повна життя. Остервенілий бандитизм тепер гульма гуляє в васютинському районі, а ця його жертва виснажується тривогами инчого порядку хорої фантазії.

„Збрешу“ стукнуло в Данила.

— Бачив і говорив. Ніч була якась сумна, а Одарка зажурена, що з нею було нелегко й говорити. Вона плакала біля мене, спершу майже не впізнала. А потім...

— А плакала чого?..

— Так, знаєш, сирота вона тепер. Настя розказувала, що Юхим сп'янку матір її вбив, а стара Кудриха збрехала, що вона сама несамохіть упала... А Одарка, звісно вірить, долю лає, на самотність скаржиться...

— І про мене...

— Закидав.

— Ну?... вона...

— Плаче. Мов-би з радощів, що про неї думають.

— Ти прямо так і сказав, що Хведосій без ума від тебе, від кохання?...

— Цього не треба було казати, бо я тільки згадав про тебе, як вона в сльози...

Хведосій сидів, блаженно всміхаючись, і дививсь в розчинене вікно. Нервова напруженість відпустила його і він, мов варений, сидів, не тямивши, що твориться навкруги.

„Сказати, чи не сказати“ — думав в-десяте Данило про вчорашній постріл, „Змовчу“.

*

А зі сходу посувались чорні хмари Денікіна. Знервований від напруження селянський люд вже дві неділі дзвонить в язики, що „йдуть генерали, йде Оникій“. Оникій був щоденною темою за-для всяких балачок. Темні сили, що сиділи по закутках села, вилізли, мов ужі з-під призьби в бабине літо й засичали на всі лади про „божу кару“ на більшовиків, про „спасенного Оникія“, що „...скривавлений весь в тяжкій боротьбі за волю народню, йде з востоку й несе порятунк православному селянинові“. Откровеніє Івана Богослова було дуже в великім попиті. Майже кожен вільний час скористовувався, аби порівняти той або инчий абзац откровенія зі східнім христовим походом Оникія.

„Імення його з шости літерів, і йде він зі сходу, бо вже настав час, коли гріхи переповнили чашу. Безбожництво, розпуста, ледарство...“

Баби кивали головами, глибоко зітхали й не доведи, мати божу, хоч рота роззявити чоловікові, або синові про те, що це може й брехня, що откровеніє откровенієм, а генерали самі собі по-за всяким откровенієм ідуть, бо їм не подобаються більшовики, що одбирають землю у них-же...

Куди там! Такий тарарам у хаті зчиниться, що тікай або згожуйсь. Та й охочих до суперечок не дуже багацько знаходилося.— Приїжджають, беруть „катрабуцію“, в церкву коней наведуть, з батюшки знущаються... Хіба-що з бідніших та з „тюлюпених пролітаїв“ котрийсь не вимовчить, але рідко...

До евакуації готувалася вже Золотоноша. Ревком сповістив волревкомі та „штаби“ волкомісарів, щоб з'їздилися, забравши важливіші справи.

Мовчки, буцім-то на ревізію, тяглись до Золотоноші волосні революційні організації Де-хто з них ще й не тямив гаразд, за для чого це їх зі справами тягнуть до Ревкому.

Загадковість утворювала атмосферу страхіть, скрутного стану...

*

Данила, ще з двома товаришами, замісник голови Ревкому від'їхав до Васютинець зловити, або забити Березняка та Шарапу. Настогидли вони та й небезпечні хлопці, коли йде Денікін. Перевішають багато селян, перепортять людей. Треба й їх приховати від Денікіна...

Данило. Павло та Михайло, уквітчавшись різаними бомбами та набійними стьожками, вийшли з кабінету від Луки, з якимсь жалем кидаючи революційну опору.

Майже тиждень тому Данило спокійно йшов у Васютинці, ніщо не лякало, не зворушувало нервів. Сьогодні - ж кольки шпигають не тільки в плече, де рана ще не зовсім засохла, а й поглибше в душу молодого юнака.

Похмуре небо та таємнича метушня в городі відгукувались у трьох хлопців гармонійною журбою. Ніхто не знає, крім їх самих та Луки, куди й за чим вони йдуть.

Ранньою осінню пахло на дворі. Чорна галич отарами кружляла над вокзалом, вкривала сумні копи та одинокі чорні пасма свіжої ріллі по - над копами.

Паротяги в унісон журливому настрою туткали, виплутуючи вагони в рейках і їх гудки полохали людей, що метушились по - між вагонами. В вагони зужма складались телефони та провода, що мов жили, оповивали жовтеньку скриньку з білесеньким срібно - блискучим дзвоником. Їх складали насипом у вагони, а вони жалібно тенькали глухим останнім дзвоном...

Чорною пащею дивилась станція, своїми руїнами від Григор'євських трьохдюймовок.

Світла!.. Світла потрібно! Чого воно так поночі, як у страсну п'ятницю? Чого воно так моторошно, як біля вішальниці? Невже оце вже й край? Невже сонечко так - таки й не вигляне з - під хмар, не освітить гнітючий сум, не нагріє журливий холод, що гадюкою прокравсь до гарячого живого серця?!

— Онікій!.. ім'я з шости літерів. Зі сходу...

Оці три фрази опанували містифіковану масу, це вони затулили чорними хмарами промінясте сонце; це вони тяжкими обіймами оповили настрої і допомагають новій руїні вільно посуватись по - над Дніпром.

*

На східцях вокзалу, під руїнами, сидів згорблений, одинокий чоловік. Важкий сум наліг на широке чоло.

Чоловік дививсь у землю. Довгі вуса спускались до низу і либонь ворушились, як у kota, що слідкував мишу. Шапка зненацька зсунулась на потилицю і глибокі лісі зависки блищали проти темної дірки в стіні.

— Та це - ж Терентій Григорович! — вирвалось разом у хлопців.

Підвів очі, глибоко сховані під довгими брилястими бровами, мов під стріхою. Всмівнувся.

— О... о!.. Здорові хлопці!.. Тоже?..

— Ні, не тоже... — зрозумів натяк Данило.

— А я, знаєте. Ну його!.. і обгорнув круглою фразою те, що не вкладається в десятки найвиразніших слів. За гуртом как-то смелее! — сміявся чоловік, коверкаючи то російську, то українську мову...

— Нам, бачте, велять поки - що вернутись... Дещо доробить треба.

— Так, поміаю, в чем дзело!.. А я, знаєте, за гуртом евакуіруюсь, а то повесять гади. Ну його!.. — і сплюнув наприкінці...

У Михайла заблищали чогось очі. Холодна капелька прокотилась по щоді. Затенькало болями серце.

— Ну, ходімо вже!..

І пішли... А в грудях давма давила якась дика передвістка...

Сумні чорні хмари давили повітря, а гави різали його головоломними трюками, падаючи вниз від хмар, над пасмами ріллі.

*

Настя розказала Данилові ще в „той“ вечір, що до Одарки липне Шарапа, що він разом з батьком її бандитує.

— Одарка поки-що не відказує, але й не згоджується гуляти з Шарапою. Останні дні Кудрю де-хто бачив дома вдень...

Сама Настя один раз бачила, як перед вечером він за городом лазив по куп'ї й виводив галяру до себе в беріг.

Данило ще з Золотоноші намітив собі план і сьогодні у вечері він має бути виконаний...

Мов злодії, хлопці зайшли з-за села, з лугу. Переждали вечір в лозах і коли смерклося, посунулись в очерета до Кудриноного городу. Сікняг лопотів, полохливі жаби стрибали в рів та де-не-де по канавах хлюбостались дикі каченята. Зверху у вербах гомоніло з вітром листя. Хмарки похапцем летіли в луг. Сухаріївка зганяла їх — мала бути на завтра добра година.

Сьогодні субота. Певно Шарапа приїде галярою з лугу до Одарки...

На городі в Кудрі чути було порання. Одарка ганялась за телятами, що, вилучені з-під корів, вибрикували в примерках, мекаючи не своїм голосом. З берега повертались до двору гуси й задоволено гетали, викрикуючи вряди-годи різку ноту — сигнал охорони, бо вже поночі.

Чули хлопці, як зачинялись сінешні двері й грюкнув засув. З очерету не видно було схованої за густою садиною хати, але вле в мозку трьох повагом ішла думка, як Одарка ввійшла в хату; як на порозі стала й, держучись за плямку дверей, подумала, либонь прислухаючись до своїх думок: чи все-ж пороблено? Глянула на ключі в лівій руці: „Оце-ж од клуні великий, а оце од конюшні гвинтовий, а цей од погребі...“

Засвітила каганець і знов прислухалась, глянувши на вікна, що чорними хрестатими плямами дивилися знадвору. З припічка, коло груби загомонила баба.

О, як вона ненавидить оту бабу. Стару беззубу, а таку вредну, брехливу...

По ровях щось хлюпало. Тихим спокоем зачарована вода, що в очеретах та в лозах одстоювалась та плодила карасів. Вряди-годи по ній пропливе пізній човен і вона соромно заморщиться. Зморшки кружалами біжать вперед по рові й полощуть знишка кущаті з верболозу береги. Їм смішки — оцим розбуженим хвилям. Вони регочуться тихенько, наввипередки летючи здовж рову, а тим, хто в човні, треба ще мертвої тиші. Хоч, кажуть, уже в „Жовнині спасеніє, Оникій, але в Жовнині, а в нас ще мабуть і досі штаб!..“

Данило ліктем штовхнув Михайла.

Двоє рівних дул простяглося в очереті назустріч хвилям. В грудях колотилось серце і віддавало через гвинтовку на очерет, що шамкотів його ритм. Якось незвичайна жаба вилізла на босу Михайлову ногу і він торопко дригнув її так, що жаба плюванком ляпнула у воду.

— Тут встаємо — почули хлопці Кудрин голос. Очерет зашелестів енергійним шелестом.

— Не доїхали — зітхнув Данило.

— Зустрінем — шепотів Михайло. Павло в цей час стояв з другого боку на варті. Підвищений від нечуванки настрій заставив діяти. До його близько були бандити й він не вдержався.

Тріскучий вибух прорізав повітря очеретів та верболозу. На мить освітилися дві групи: в одній було двоє здивованих озброєних гвинтовками, що стирчали здовж рову, а в другій на півгін, теж у кущах, було четверо переляканих бандитів...

Данило либонь забачив Кудрю та Шарапу, а то щось...

— О-о-й ой!...— пролунало вслід за пострілом і важкий гряд куль з скоропала залящав навкруги очеретів.

— Справа зіпсована! — сплюнув Данило.

— Кудрю ранено — догадався Михайло й під ворожі ляскання необережних куль хлопці рачки вилазили з засідки на умовлене місце.

— Мабуть забив одного гада — сповіщав задоволений Павло.

— Зіпсована справа — міркував Данило, підходячи до Михайлового города по-за пісками. . .

*

Небо злущилось від хмар. Вітер поволі загравав з кучерявими березами, що сором'язливо розкидались по буграстих пісках, густо зарощених молочаями.

Троє стояло коло города й дивилось сумно на ракети, що рвались на Вереміївку.

— Наче шрапнеля, хлопці...

— У свіжому вітряному гомоні вчувались якісь далекі гупання. Мов в глибокій шахті.

— То шрапнелі... Денікинські шрапнелі, хлопці...

І холодна самотність полізла по-за коміром у трьох хлопців, що за тридцять п'ять верстов були від свого війська...

— Ну його к...! вчулось Данилові виразне пояснення Терентія Григоровича...

А ракети розсипались над Вереміївкою, мов казкові комети над палацами льодової цариці.

Ніч божеволіла в ракетах.

ЕПІЗОД ШОСТИЙ

ПРИЙШЛИ!

Гав'ячий галас щільно заповнював переліски і, з сонною насолодою, розбудив Данила. В хаті було душно, а росяне вікно плакало холодними струмочками, що кривенько прорізували шибки.

Данило підійшов до вікна й притулив гарячого лоба до свіжої шибки. Заплющивши сонні очі, він дрімотно слухав чудову ранкову мелодію, що невідомим керовником справляла урочисто зустріч дня. Довгий протяжний гарк переліску з його пір'ячим царством перекочувався шаленими гамами через болючі виразки мозку й наркотикою вільного дикунства присипляв його.

Де-не-де промукає випхнута за двір корова, що ранніми хазяйками спроважувалася на толоку. І йшла одірвана від телятка мати, п'ялась через ліси, об'їдаючи де молодчі паростки садовини і вряди-годи з засосом прореве де-кілька нот загально-ранкового акорду.

Лунає в сонній голові ця ранкова музика й навіває солодку дрімотно безпечність.

„Хоч-би було раз dospати в своїм життю.

Малим мати будила до череди такими-ж росяними ранками со-лодкими до втоми. Більшим — десятник на грабарях чуть світ переривав тонку пряжу молодого смачного сну. О, як він остогид, отой десятник. Холодна роса щипала босі ноги, ранкова свіжість сиротами виступала на тілі. Обгорнешся сорочаним коміром, мокру лопатку під бока встромиш і поспішаєш за гуртом до проклятого заїзда, що ждав з порожніми каламашками... А мозок мріє таки dospати, відмовитись від чаю в снідання, а dospати“.

І тепер не має волі dospати ранкову добу.

Треба поспішати. Хоч-би хлопці сходились.

Комар смачно приплюск до теплого виска й червонів від задоволення, відстобурчивши дві довгих задніх ноги.

Данило якось мимоволі ткнув пальцем у висок і мастка пляма зісталася свідком недавнього комариного щастя.

Наставав той теплий ясний день, що вчора Сухаріївкою передвіщався.

*

Розбурканий від дрімоти комарем Данило підвів голову й нехотя розплющив очі. Між потьоками зарошеного вікна видно було гору й червоновогнястий обрій, що займався промінчастими язиками.

У хату ввійшов Павло. На скору руку одягнений, потирає від свіжости руки.

— Оце, брат, зайшов порадитися. Воно, знаєш, ніяково сьогодні йти...

— Е ні, Павле, йти треба — відійшов від вікна й так потягся на глухий куток, що аж затріщали жили. Павло аж струснувся: і від тріску і від заavidків на такі дужі м'язисті руки, що реміняними буграми напинали матроску.

— Треба поспішати, а то Вереміївка незабаром загомонить не-звичайним гомоном.

— Юрунда, Данило!.. Вийди на двір та послухай. Тільки гави наче з усього світа злетілись до нас у перелісок та мов ряднами встеляють галасом повітря.

В хату ввійшла Данилова сестра, що Михайлові не давала спокою дівочкою вдачею.

— Хлопці, новина!..

Обоє скочили на ноги.

— Цеї ночі щось підстрелило Одарчиного батька. Ліву ногу, повище коліна, поранено і куля в кістці. Кликали Петра Селіверстовича. Робив перев'язку й казав — може й парацію треба буде...

— А я думав — з Вереміївки!... важко відсапуючи, сів Данило на піл.

— Бідна, кажуть, тужить на весь куток. Ще з вечора за городами, в очеретах Шарапин та Вереміївських двоє принесли неживого, водою одливали...

— А Шарапин де зараз?

— Тепер вони не ховаються. Кажуть, Оникій їх всіх до себе забирає, так чекають.

Обидва хлопці раптом зглянулись. Нова скажена думка прорізала мозок. Піти до Юхима й зловити беззбройного Шарапу.

Софія вихором вертілась по хаті, дратуючи молодими тугими формами схвилюваного Павла.

В передпічне вікно сонце кинуло гарячий сніп ранкового проміння, що райдужними плямами ліг на білім коміні і заграв швидкими зайчиками.

Раптово пролунав тяжкий недільний дзвін і, здригуючи, стихав, колихаючи повітря, летючи в ранкову безмежність.

Данило здавив оком до Павла, той кивнув головою. Над вікном висів браунінг і за ним потягся Данило, любуючись надвірнім щастям.

Рука застигла простягнутою на шільовці, а очі вперто простромялись кріз помережану потьоканами росу на шибках.

Не переливчасті фарби проміння зачарували Данилів зір:

— Павле... Спізналися...! — промовив і, жбурнувши Софії браунінг, важко сів на піл.

— Де хоч дівай, щоб я не знав де!.. — одруба кинув, але так, що Софія зразу зрозуміла все.

Павло підвівсь до вікна й дике: — „А-а-а!.. — “прохарчало не людськими скаргами.

А на дворі?..

На дворі з-за вугла торопкою рисцею один за другим виринали верхівні в низеньких круглих шапочках кубанках...

— Йй-же богу з погонами — чутно думав Павло, спідлоба дивлючись у вікно...

Софія вскочила в хату з розвідки, без браунінга. На блідім лиці відбився непомірний жах:

— Ой, лишечко, хлопці! — заголосила. — Вся толока вкрита кіннотою. І по великій вулиці, як море, суне теж кіннота. Є якісь прапори, чутно музику... Ховайтесь швидче!

Данило дивився на сестру й немов любувався її жахом, що корчив дівочьку істоту. Але то було безпорадне скам'яніння від такої небажаної зміни обставин.

*

На дворі вмовкла галич.

Данило випхнув з хати переляканого Павла й повагом пішов до повітки. Його матроський костюм майорів далеко за сонцем, але з вулиці проти сонця його майже не помічали денікинці. Він не дививсь

ні на кого, але в галасі, що курявою здіймався аж до дрібнесеньких білих хмарок, він чував дійсність похмуру, як осіння ніч перед бурею.

З хатини вискочив старий батько й без шапки кинувся до Данила.

Данило навмисне голосно спинив його.

— Я сам, тату, зроблю. Вдягайтесь лиш до церкви...

Старий раптом зрозумів цей роблений спокій. Зрозумів, що він може напсувати Данилові своєю зляканою метушнею. Йому треба вдавати хазяйського сина. Але... матроска...

Через лісу мандрувала сусідська молодиця Параска Денисиха... Виразний жах керував цією чужою за - для Данила молодницею. Гарна, роботяща, свіжа. Око часто ненароком скобзалось по товстих литках та круглих грудях, але чужа вона йому, далека.

— Чого ти ходиш в матросці?! Геть скинь!.. Софіє, неси йому бриля!.. і, жваво підскачівши, схопила з голови кашкета з білими кантами...

В цей час з вулиці одно видюще око рябого, віспаного чорноморця забачило вже матроський костюм і, здержуючи гнідого невеличкого коня, спіяло товаришів. Зігнута вдвоє нагайка показувала на Данила.

Данило бачив усе...

Під ногами стояло відро з водою. І не зчулася бідна Параска як повнісіньке відро води полоснуло їй прямо в лице...

— У-у-ух!.. ух!.. Щоб тобі — ух, сказився! Повна пазу - ух - ха!..

Данило роблено реготався на весь двір. Данило вигинався, вдаючи сміх і шептав:

— Так треба, молодице!.. Не сердься. Смійся, бо на мене дивляться! Хай думають, що пустуємо...

Мокра, як бирка, Параска з верещанням кинула кашкета Данилові в морду й, згорбившись, одтягаючи од тіла мокру сорочку, пішла до здивованого Данилового батька. Мокре плахіття обліпило прикро круглий повний стан, а Данило, регочучись, ішов слідом, слідував скося за кожним рухом чорноморців та вигадував, що далі робити.

Зареготалось і одурене козацтво й, раптом зірвавшись, махнуло за гуртом.

Данило наскоро скинув матроску. Нап'яв з манішкою полотняну сорочку й, прилівивши до потилиці крисатого батьківського бриля, поліз через сусідів город.

Сусідові було неприємно за жінку.

— Не сердься — кинув Данило — так нужно! Хай скоріше переодягнеться, а то простуду схватить!.. і повагом пішов на городи, немов і справді на дворі було так лагідно та тепло, як повинно бути в неділю для селянського парубка...

„Що робити? Куди дівся Павло?.. Чого не приходив Михайло? — роїлись болючі думки. Повітка, що в неї зайшов випадково Данило, стояла на вуглі, від толоки та вулиці. Дядько Лаврентій бачив, що блідий Данило мовчки пішов у повітку й нутром зрозумів цю „хазяйновитість“.

— На инбарці є костриця... я замкну повітку — мов про себе гомонів дядько Лаврентій, дивлючись, як у його перед ворітьми гарцювали кубанці.

„О, він знає цих кубанців. Ще в п'ятім році, як грабарував у Кривім Розі, він коштував своєю шкурою оцих козацьких нагаїв. Він і не більшовик, але старістю співчував забастовці. Раяв хлопцям кидати лопатки та йти — он до того гурту, що майорів червоними прапорами. А тут, де взялись кубанці... Прийшлося тікати в скелля Саксагану, але... Хіба - ж довго висидиш, не ївши? Виліз, а вони зараз тобі нагайками та...

— Е-ех! Знає він їх!..“

— Замикати не нужно... — почув з повітки. Позіхнув і пішов до хати, витираючи пахучий коров'ячий кізяк з чобота.

*

Данило приплюск до ліси в повітці й крізь щілини дивився, як по пісках чорна отара кубанців ганялася за селянськими кінями. Деяких ловили й вели коло бока. По головній вулиці, що відокремлювалася всього лиш двома городами, Данило чув гучну музику. Духовий оркестр наярював „Наурського“. Нехотя сплівали ритми й слова знайомого танця.

„Атчіво ти бедний? Патаму, што бледний“!.. Плутав мозок.

„Раньше бил я дворник в вашем огороде, а теперь я прапорщик... Ваше благородіє!..“

На мить забув дійсність. Через городи забачив чорний прапор з білими літерами.

— Махно!.. прояснилося серед переляканої плутанини в мозку. Ну, це все таки революціонер, хоч навиворот зшитий! А жить-же, жить!..

З толоки лопотіли верхівні.

Перевів очі. На гамазеї повно, а з - під гори, з Васютинець, вкрили піски низенькі кубанські шапки й з гіканням ловили дядьківських коней.

До повітки під'їжджали два офіцери з срібними плечима.

Так денікінці... І Данило, цупко здавлюючи довгі раки ліси, божевільними очима слідував за верхівнями.

Ніхто не звертав уваги на повітку, що жила повним журливого жалю та безнадійного одчаю — страхіттям...

*

Одарка вся в сльозах вибігла на двір. Петро Селіверстович лікує батька, що ранком якось повеселішав. Що їй робити?

У двір заїхала бідарка з кулеметом. Шарапи не стало десь. По вулиці мов плав пливе кіннота з прапорами та з срібними трубами. Вони гупали в тісних вербових стінах вулиці принадними ритмами.

Один кубанець вів з конюшні сірого. Конюшня розчинена, брама поламана...

— Куди ви?.. Нащо коня?

— В пулемйот, не відіш...

— Так це - ж наш сірий...

— Ну і что - ж? — одривчасто кидає запитання — і чорт с ним, что ваш. А как ти думаєш, я сам в пулемйот впрягусь?!

— Та як - же це: і батька стрілять і коня?! Одарка вхопила й собі за гриву з другого боку.

У двір ускочило ще троє верхівнів.

— Ти що, Касаткін, обновляєш транспорт? — звернувся один по селянському. Одарка пустила коня й кинулась до того.

— На віщо він коня тягне?... Скажіть йому, що це - ж наш кінь!

— Гарне дівча... Гайда з нами! Там, на вигоні, дамо другого, бо наші стомлені. Касаткін, живо впрягай, команда спереду. Гайда!...

Одарка мимоволі пішла за верхівнем на вулицю. Онде Кирило Іванець біжить за козаком, що хвацько їде на його рябому жеребцеві. Викоханий блискучий жеребець жував удила й пінив білою шумою, а Іванець без шапки поспішав скривлений, засапаний. Старий Митя шкандибав, мов не своїми хворими ногами. Високий, худий.../

Одарка зрозуміла, що всі йдуть на вигін за кінями і торопко йшла й сама.

*

Сонце вже вгрівало теплими подихами. Роса сором'язливо зникала в повітря. Галас військовий та ритми „Наурського“ заглушували „всі дзвони“ Миколаївської церкви. А що - ж то?

На гамазеї ведуть роздягненого Михайла. Один верхівень на руці держав піджак і чоботи. Другий крутив над головою нагайкою.

Неспробуваним жахом зціпилося серце Одарки... „То - ж із штабу!.. Наш селянин!“

Нагайка, петлею різнувшись в повітрі, смачно обігнулась через Михайлове плече. Дико скорчився.

На спині лопнула сорочка й синя смуга простяглася під нею.

Підскочив третій. Штовхнув ногою в спину Михайлові й, мов - би з призи́рством, крикнув:

— Що ви, дурні? Вп'ять за своє! Не смей!.. І кинувши Михайлові: „Чорт вас носить тут! Сиділи - б, або тікали - б з червоними!..“ подався далі.

Серед гіркого болю Михайлові вчулись не лайка, а близькі докори.

Бачила Одарка, як Михайло повернувся до лук і з греблі поплентався до воріт.

„Ворота далеко, лізь через лісу“... Ладна була викрикнути Одарка. Повернув до ліси...

Раптом вирнув Шарапа на своїм рижім гриватім коні. Щось махнув двом кубанцям, що вели Михайла й, забачивши Одарку, простував до неї.

Михайло взявся за кілки. Клапті білої сорочки крильми майталяли в веселім подиху холодкового вітру. Ще раз оглянувся й зіп'явся на лісу.

Підбурений Шарапою кубанець скинув карабінку і хльостко випалив на бігу між вухами звиклої коняки.

Одарка схопилася за голову.

Між кілками повисло здригуюче тіло. Голова помалу спускалась на той бік...

„Скоріше - б в луки...“ стріляв Одарчин мозок: „підстрілили“. Босі ноги мелькнули через лісу.

Холодкова роса свіжила розпалену голову, а рука інстинктивно затулила мастку пляму біля вуха...

Зляканий клювак порснув з - під вербового пенька.

Ревли вулиці похоронну музику...

ЕПІЗОД СЬОМИЙ

ОГНИК

Юхимові важко було вилежувати день у день, і ніч у ніч. Хазяйнувати треба - б. Оранка підстигла, а Одарка сама. Коняку - ж йому дали, та ще й добру — кращу за сірого. Та пара корів зісталась. Орать - би та орать, а то лежи.

„А все це оті комісари. Дома не можна було вдержатись. От і пішов та й спобігся. Четверту неділю валяйся в ліжкові. Ще подяка панові приставові, що надсилає лікаря.

За віщо він так пеклується об мені?..“ — раптом прокотилась думка в виснаженій голові Юхима. Він бачить усе й знає...

Він бачив, як перший раз пристав зазирає на Одарку. Помічав, як вона прислухалась до шпор, що голосно дзенькали по хаті й розумів тепер таку щедрість та прихильність.

Ой, важко батькувати, маючи таку гарну та вродливу дочку, як у Юхима Одарка. І рижий кінь, що Трістанові хлопці привели на другий день після його гостювання у Юхима, і оцей дотепний лікар, що старанно ходить за хорою ногою — все нагадувало про сумну платню за його.

Скоріше - б вилікуватись. Бо щось Одарка часто стала ходити „до тітки“ на досвітки. Щось треба діяти.

*

Одарка забула вже про сум, що самотній їй нівечив душу, нівечив молоді літа. Веселою пташкою літала по господі та щебетала дівочькі витребеньки.

Давненько вже встигла покохати вона цього бадьорого, розумного поручика, що живе в попівських горницях. Молодий та гарний. Вона тільки натякнула про коняку, що забрало військо, й він на другий - же день „канвізував“ у Ванятки рижого й прислав їм.

„А співає? Куди годяться оці наші одоробли - парубки. Гегекають по вулиці, що дурні та заносять дівкам ворота, а ще й носом крутять, що до мене ходить поручик... Так - ба: руки короткі!..“

Думками крилась головонька дівочька. Мерещилось щасливе кохання, багатий панський заміж і довге безтурботне життя за чоловіком приставом. Вона ще заведе собі й наймичку. Обов'язково візьме Філонівну за горнішну. Вона повіспована, не зманить чоловіка, а борщ добре вміє варити. Доки - ж Одарка буде возитись з оцими чавунами та пранням?!

І співала Одарка, за плугом ходячи...

Сухі вітри осінні, степові проганяли рій за роєм цих думок. Широкий простір обіймав душу чарівною волею.

Одарка йшла за плугом і прислухалась, як гомонів вересневий степ. З - під блискучої полицки повагом лізла чорна парка земля і зі стогоном лягала, нехотя повертаючись до хмар. Білі гробаки ворухили чорними головками і незадоволено гребли жовтенькими ніжками,

благаючи спокою. А з-заду сірі гави та блискучі галочки старанно ви-збиравали їх у рівній, свіжій борозні.

„Ой піду я шугом лу-угом,
Ой піду я та й шугом лугом —
Де мій милий оре плугом.
Та й що він оре, сам гукає;
Ой, що він оре та й сам гукає —
Чужа мила поганяє...
Ой чужі воли, чужа й нива...
Та чужі-ж воли, ой чужа-ж нива —
Чужа мила, чорнобрива“...

Лунала між борознами пісня. Корови плутали в задніх ногах хвоста, рижий цупко напинав посторонки, а картастий краєвид встелявся рясно плугатарями, що рябими купками совались здовж чорних плям. Де-не-де сиротами манячили незвезені копи та порожній вишневий садок сумував передосіннім сумом.

А повітря гралося викриками та батожаним лясканням погоничів, співами молодих плугатарів та бадьорим гамом гав'ячих отар, що визбиравали гробаків.

Сьогодні ввечері Одарка знов буде у свого коханця. Хай селянські сороки скригочуть, що вона бігає до пристава. Завидки беруть, то й скригочуть. Вона сама собі господиня!

У гонях ненароком кинула очима на попівські осики, що праворуч нашіптували своїм копійчаним листом одвічні казки про відьом та вовкулаків.

Чи з вітром чи й без вітру — вони ворущать листочками-губами, шепчуть, шепчуть без краю, без втоми... Не любить Одарка оцих осик.

Либонь щось в осиках, між глодяними кущами, що рясно вкрились червоненькими ягідками, заманячило живе.

— „Гойдаються осики“ —...

Викинула плуга, крикнула — „Соб, верни“ і з обох руч прочистила грушевим истиком березку, що наклеїлась з сирою землею на леміша.

— Цабе — Оленко, цабе в борозну! Оріх зробимо, цабе!...

Напинала плуга в борозну, зціпивши зуби.

*

З осик швидко простував Данило, що по луках, островах та широких степах перечікував лиху годину.

— Здорова була, щебетухо!

Жахнулась від нежданки. А глибока ніжна виразочка защеміла далеким жалем.

— Тю, як злякав!... Звідки ти вирнув, хай тебе морока?... Аж мороз по шкірі...

— Зі степу широкого вітрами буйними на веселу пісню нанесло! — продекламував Данило, взявшись за чепіги.

Плуг смачно зарипів, а корови зменчили ходу.

— Гей, Козелка... Цабе, Оленко, рижим.

— Ого наліг! — кинула Данилові.

— Розкажи мені, Одарочко, як ти тепер живеш, та що поробляєш... Хожу оце по степах та гаях і живій людині рад. Коли дивлюсь — Одарка... Аж підскочив з радощів. Давно хотілося побалакати по щирості...

— А що мені робити?! Господарюю собі потроху. Батько ще й досі не виходять, а я сама.

— Доброго коня вам Тристан дав за сірого. Чи всім таких добрих коней повертали?..

Почервоніла аж до вух. Що вона йому відповість?

— Чув я, Одарко, як пасталакають язики в Васютинцях та й не вірю... Розкажи сама — знов почав Данило. А плуг однаково рипів. Земля стогнала густим корінням перію та типцю, що тріщали під череслом та лемішем. Худоба зачула доброго орача й, стежучи за истиком, що майорів в повітрі, жвавіше переставляла стомлені ноги.

— Брешуть мабуть ті язики. Але я не знаю, про що ти натякаєш. Цабе, Оленко!..

— Чи згадуєш, Одарко, Хведосія? Він таки кохав щиро тебе, не робленим коханням. Через тебе-ж і здоров'я збувся!.. — Данило свистів на худобу...

— А що мені його згадувати? Він мене кохав, а я його ні — та й замовкла, а потім: „десь там комісарує в кацапів. Може знайшов собі жидівку, панянку кращу від мене, а я згадуй його“...

— Та бач слухи йдуть про тебе...

— Хай йдуть! Що то за слухи?.. я не чую...

Данило викинув з борозни плуга так, що забрянчали цепи й на лемеші сама одскочила наліплена земля.

— Одарко! Я тобі не ворог і щастя твого ламати не хочу. Але я чув, що ти ходиш сама до Тристана... Я чув, що ночами буваєш у нього... Послухай мене, дівчино. Я вже бувалий на світі, бачив людей і багато де-чого знаю... Кинь оцю справу. Знівечить тебе пристав!..

Він закинув плуга. Колішня сама вскочила в борозну.

— Все брехня — червоніла Одарка, йдучи рядом коло могутньої фігури парубка. В голові мерещились цупкі обійми поручика... ввижались солодко затрачені дівочькі ночі...

— Було-б дуже добре, коли-б це була брехня! Я маю відомості, що поручик хорий на пранці, бережись його, дівчино...

Одарка перелякано кинула очима на Данила і задержала ходу. У грудях щось вжалило тремтуче серце. Перед очима у густій імлі йшов Данило, зіп'явшись на чепіги, а молоде дівочьке тіло залопотало невідомим боєм...

„Хіба оце вже й заражена? Чого воно вже третій день лопче?..“.

Данило не помічав Одарчиної ніяковости й прохав її передати Насті, що він хоче з нею зустрітись.

— Я тебе прохаю, Одарочко, сказати їй, що я страшенно скучив і маю багато де-чого їй сказати! А тепер бувай здорова, чорнобрива... Не забувай того, що я тобі сказав — і широка спина Данилова через ріллю, до попівських осик, помалу простувала від переляканої Одарки. В голові вперше застрягло її гарне обличчя.

Пищало немазане колесо в плузі і різало розчахнуту душу одуреної дівчини нестерпним болем...

Годі орати! Вже вечір надходить, пора до господи.

Одарка в останнє глянула на попові осики. Вони шелестіли якимсь новим шелестом, що будив у Одарчиній душі глибокі жалі та новий нечуваний сум...

„Стратила життя“ — обухом вдарила невблаганна думка.

*

І знов туманами сідими покрились ясні очі, які зорями світилися від щастя.

На дворі було ще тепло, але в душі панувала крига, що сковувала думку, труїла молоде життя.

„А де-ж те ждане щастя? Де ділись мрії зрадниці, що пестили душу, вінками пахучофарбними вінчаючи непокриту ще голову Одарки? Чого не ллються чарівні пісні? Чому знов плачуть очі гарячими дівочькими сльозами?“

Червона калина теж немов вітами гойдала журливі думи. А вечір нагадував про давні веселощі та вільність дівочку...

Одарка стояла зіп'явшись на любиму хвіртку, що за городом, і вмивалася вечірніми самотніми сльозами. Тепер вона якимсь другим почуттям відчула те місце, де підстрелено комісара. Але-ж...

„О, що вона зробить з отим пранцюватим поручиком! Дурна, дурна! Батька слухала, за хазяйством пеклувалась, та й набігла... Як їй спротивило оце хазяйство! Це воно прищепило їй вогник, що болюче роз'їдав її тіло, нівечив молоду душу, кров'ю обливав, мов розтопленим смальцем, дівоче забруджене серце...“

„О, люди, люди, які ви гидкі, коли зняти з вас оту блискучу покрівлю, що вкриває пранцювату вашу, дику, звірячу душу!...“

Холодними туманами обгорталась вохка передосіння ніч.

ЕПІЗОД ВОСЬМИЙ

ПРИМАРИ

Багато-б треба сторінок списати, щоб змалювати картину останнього хазяйнування денікинщини на побережжі. Але „Юхим Кудря“ не претендує на абсолютну історичну точність.

...Було вже холодно на дворі.

Село гомоніло щоденними мобілізаціями й напружено чекало чогось іншого. Час ішов, поволі тягся. Нерви напружувались, балачки переплутували правду з брехнею, відтіняючи загибель Денікіна!.. Оце і вся історія, на якій будувався мій восьмий епізод...

*

— Оттак дохазяйнувався! — вимовив таки Юхим Кудря, коли лікар уже переліз перелаза на вулицю. Він сидів на лаві кінець столу й, підперши голову руками, голосно заплакав...

Мати вічно сиділа на припічку.

— „Жінку втеряв, а потім забив, себе навік калікою зробив, а дочку... — приказував серед важкого приступу ридання...”

— А все через хазяйство та через вас, мамо...

— Оттакої, пак! Неначе я порядкую в домі!.. А доцю свою вчити треба, не я їй...

— Цитьте. Годі!.. Лікувати треба! Онуків дожидати, а не вчити. Пізно!..

Далі йшли роями думки:

„Сіфіліс, каже лікар, уколи робити треба. А хто їх тепер робитиме, коли така суматоха?... О, капосні шпори! Повідкручував-би вас з п'ятами!..”

Юхим шкандибав по хаті й думав думки. Инколи в уяві промайне думка про свої вчинки, але зараз-же зникає, „бо він мав діло за політику з чоловіками, а це-ж... це-ж злочинство, якому міри немає...”

*

Одарка теж ходила, як неприкаянна. Сьогодні вона збиралась сходити до пристава й в-останнє таки добитись, щоб він її впустив до себе побалакати.

Снігу ще не було, але морози давили вже порепану землю. Колючий иній срібнив садовину, що мов зачарована нерухомо дрімала ранковими снами... Инколи синиця, або горобець зворухне вітку й вона посипле сріблом на землю.

Далеко чути торохтіння воза по мерзлім шляху. Із загород та поодчинених хлівців сизими туманами парувало нічне тепло й сідало инеем на стріху.

„Піду ранком, поки сплять усі“ й побігла...

Пупурієва молодиця вийшла з Терещихою з хати й голосно лящала, порушуючи ранковий мерзлий спокій... В руках вона держала великого горщика, який ще дужче резонірував її голосну балачку:

— Он побігла вп'ять! Вона вже, кажуть, такою ходить!

— Та коли-б же воно й сталося? — не розуміла стара Терещиха.

— А ще кажуть, що вона, либонь, заразилась якоюсь панською хворобою — додала трохи тихше щебетуха.

— Оттаке, моя матінко! Таких людей, та така безпутня...

— Яких там людей?... Мати, знаємо, чия була!.. Яблучко...

— Лиши-бо, Маринко, почує...

*

Чує, але не розуміє.

Голова тріщала від думок. У грудях давило важке горе покритки, а тіло горіло в муках страху та божевільного жаху.

Пристав у ліжковій чадив цигаркою, а на ослоні стояв чайничок з кавою. Хоч не зовсім як дома, але все-ж таки. Ці чортові Васютинці хіба зуміють по домашньому, ще й так гаразд.

Хлопцям звелів набридлу Одарку не впускати, а коли буде намагатись, то викинути. Сьогодні має прийти свіжий загін, бо оці повстанці не дають спокою. Учора розігнали його охорону в Вереміївці. А чого доброго можуть напасти й на Васютинці.

Зривався лапятий сніг. Глянеш вгору і, здається, дивився - б вічно на цих казкових метеликів, що з невідомих далів плентали в повітрі на землю. Суха земля сіріла під лапатими сніжинками.

Одарка чорним сілуєтом оддавала проти цієї сидини, а нові чоботи робили чорно-плямний слід. Мороз запищав і мовчки випускав зі своїх обіймів радіючу землю.

В канцелярії тихо.

Сини незаметені. Ніхто знадвору не був ще в них.

Постояла в сінях. „Що вона скаже? З чого почне?

Прислухалась:

„Утро туманнає, утро сядо,
Ніви печальня снега - ам пакрития;
Нехатя вспомнішь і время билоя
Висипомнішь і лица давно пзабития...“

Як-то кохала вона цей голос дев'ять неділь назад і як скажено ненавидить сьогодні.

Іти-б у хату, так сльози-ж... Ось зразу вона виплачеться та й...

За плечі щось дуже взяло й повернуло до дверей на двір. Хотіла вирватись, щось крикнула, але пошкопиртала з порога й двері зачинилися, а на порозі стояв здоровий рижий унтерьяка з Бузьок і, прищурившись, сміявся своїми закопченими від цигарки зубами.

— Тьфу — голосно плюнула прямо в пику.

— Ну, ти потьопухо! Сіфілісом заразиш!... — і знов засміявся.

Одарка вже не дивилась. Нічого не пособиться. Вона зробить щось друге...

О, вона зробить!..

*

У вулиці назустріч, з-за церковної школи, легко вискочив загін кінноти. Обліплені снігом бурки сіріли, а мокрі коні парували в повітря.

— Стой, хохлатка!..

Подивилась — не зрозуміла.

— Стій, кажуть! Очі витріщила!..

— Годі вже знущатись з нас! вийтесь собі під сто чортів! — викрикнула знівечена утроба.

— А-а-а... так ти ось як!..

— Снімай сапогі!.. бистро!..

— Чоботи скидай — додав українець і несміливо прослав через плече нагайку...

Мусіла скинути. Холодно. Хотіла бігти...

Кубанець схопив за хустку... І не стямилась, коли встромила гострі, молоді зуби в волосяну руку. Щось тяжке вдарило чоботом в груди й засвітило каганці в мозку...

Ненахотя поточилась вбік і щось несамовито кричала.

Гурт сміявся дужим сміхом. Одарка не зчулася, коли все плахиття ззаду опинилось у неї на голові й затулило світ.

Колючий біль, що оперезав навскоси голе знівечене тіло, пронизав останні сили стомленої Одарки і вона мов відьма майнула здовж

шляху. Розкудовчене волосся майоріло серед сніжаних метеликів, що густоплавом встеляли землю. Босі ноги щеміли від холоду, а тіло горіло пекельним вогнем. По нозі котилась холодна крапелька крови.

Мозок божеволів...

А здивовані васютинчане сумно христились, виражаючи очима зганьбовану Кудрівну.

*

Повагом повітря колихалося дзвонами, що скликали вечірню. Тяжкий сум, що налягав над побережжям, гнав до церкви. Там молились за всіх: і за царя Миколу, і за гетьмана Скоропадського, і „за христолубивое воїнство“, що „мечом кари божією попра крамолу іудействующу“. Таки додумались і наші попи створити свою молитву... Добра молитва „з колінопреклоненієм“...

І дзвонили настогидливі дзвони до вечірні. Співали стомлені півні під ожередами. А Одарка вже цілий тиждень лежить непритомна в ліжку. Лікаря нема, ніколи йому... Лікує Селіверстович.

Важкий дзвін мов розбудив сонну голову дівчини, що мов з воску лежала на полу під припічком. Очі вперше за тиждень впізнали батька, який сидів боком на крайній дошці і дужу постать Данила, що стояла поруч.

— Ні, дядько Юхим, я з хати вас самого не пущу. Ви тільки скажіть, де ваш „Люйс“ та набої, я вас залишу!.. — крізь сон почула Одарка.

— У мене ніякого „Люйса“ не зісталось! Шарапа забрав!.. Коли маєте добивати мене, то добивайте... Не мучте!..

— Де ваш „Люйс“ питаю?! — Данило міцно взяв за плече Юхима і так його струснув, що той прикусив язика в трьох місцях.

Шалена жага помсти за жінку, за дочку штовхала його віддати скоропала Данилові. Він догадувався, що це готується гостинець приставові, радів цьому, але друга скажена думка не давала запанувати помсті. „Коли-б це не Данило, не комісари! Коли-б це не більшовик гнав пристава...“

„Гнав?... Хто має право?... А земля, а хазяйство? Вп'ять катрібуції, товариші... норма... Комбеди?...“

„О, ні, він люйса на це не дасть. Він своє життя знівечив, шкандибає тепер, щоб хазяйнувати в Васютинцях, а не коритись якомусь там Ваняткові!..“

— Під каламашкою!.. В калинових кущах — прошепотіли гарячі губи хорої Одарки.

— А!.. вирвалось у батька, що мов ужалений підскочив до полу. В перший момент його зціплені зуби та репані кулаки в повітрі погрожували хорій, але болюча думка, котра викохалась за тиждень у батька над ліжком безнадійної дочки, підкосила його знервоване тіло. Він поточився до лави й знов знесилено заплакав. Мокрі червоні очі дивились на хору, що шепотіла щось сухими губами...

Селіверстович давав якісь ліки, а Данило відступив до помийниці.

— Ви з хати ніхто ні ногою!.. Он за соломою сидить Павло й він не випустить живим за двері нікого!.. До ранку сидіть у хаті!.. — зачинилися двері й Данило пішов по - над погребом за клуню до калини...

З-за соломи видко було в вікно, як сидів, прищулившись до стирти Павло, а довге дуло винтовки сердито витріщилось на хату.

— Хоч-би-ж було хоч до вечірні одпроситися, мов-би до себе пробубонів Юхим.

*

В церкві ще правили пізню вечірню. Сніг розтав ще на другий день, як нападав, і ось уже майже тиждень по деяких вулицях на чорноземі місилась грязь.

Чорний осінній простір губив краї в ворожому мовчанні. Все було на вечірні й молилось, крім собак та пристава, що гуляв з новим козацтвом у школі.

Вікна навскоси кидали в чорну ніч червоними смугами. П'яний галас ворухив хмари диму, що стовпом стояли в школі.

А ніч реготалася тихим таємним сміхом, обгортаючи слизькими обіймами вісімнадцять.

Їх зібралось вісімнадцять. Данило порядкував з „Люйсом“ — проти головних дверей школи. По одному на вікно полізли чорні примари по-між смугами, що з вікон розпластались кругом школи. В руках круглі, різані англійські бомби.

„Ура-а...!“ — гомоніла школа.

Ніч заляскала об коліно капсулями. Забряжчали вікна й над Васютинцями піднявся стовп тріскучих вибухів.

— Так-так-так трр-ах-так-так! — загомонів Данило з бугорчика. Щось кричало, плакало, стогнало, просилось...

Ніч його розбере!...

Тріщали ліси, клялись материними словами нічні примари та свистили розпущені на простір кулі.

*

Казанська хтіла випустити з вечірні, але дика куля брязнула в шибку і здивовано покотилась під ставника, де стояв з низьким поклоном благословення старий піп. Догадливий сторож зачинив двері в дзвіниці, через які засапаний, розхристаний ускочив пристав.

П'яні очі горіли диким жахом, а рот пінив, як скажений кнур...

Ніч реготалася чорною пашекою й важко слала смугами помсту Революції.

ЕПІЗОД ДЕВ'ЯТИЙ

НАЗАД

Клались сірі дощові осінні дні, мов рівні покоси, один за другим, стелючись у довгі гони, що мрячковими туманами оповивались в далечині...

Обтопані клапті хмар, гнилі, холодні, мовчазні плетуться що-дня, кудись поспішаючи й квасять приплюснуті над Дніпром села холодними сльозами.

Один одним морозець перед Кузьмою ще зазирнув та й засоромився. А снігу - б треба, аж голова свербить. І сіно в лузі, й гної по загонах.

Ні з двору — грязюка по шляхах. Зіми - б риплючої, що шляхи у весну простягає, треба стомленому побережжю.

Юхим Кудря й не скидав свого овечого сіряка з плечей. Порався та лаявся, шкандибаючи в дворі по грязюці.

Стільки раз уже він божився сам собі, що привезе з лугу піску, риплючого, ядерного та й посипле собі стежки в дворі. Тільки чоботям лихо з оцією грязюкою.

Тепер він инколи прислухається, що патякають і „тулюпині“ язики, щоб знати, як собі поводитися.

„Позавчора увечері Данило так налякав пристава,, що й досі нема з Золотоноші. Чотирьох козаків убито і одного пораненого знайшли в школі по - між столами. Забрав, кажуть, Данило два кулемети і до чорта куль та всіх приставових коней. Бідний пристав до світу сидів у церкві, а тоді на підводах поїхали всі до Золотоноші.

„А вчора проїздив з отрядом мельниківський комісар Іванов і казав, що в Золотоноші денікинці самі між собою гризуться. Прийшов полк преображенців і зривав погони своїм офіцерам“.

— „Тьфу, брешуть хами!.. — не втримувався таки Юхим — Преображенський полк?! Наш - же Степан у тім полку... Дурницю, товаришу Іванов, гнеш!.. І він сердечний шкандибав у хату, де корчилася в гарячці його Одарка. Отак таки насміялись з його гарної живучої Одарки. Коли - б хоч видержала, неодмінно повезе в Черкаси: чи уколи — то й уколи, а не дасть він, Кудря Юхим, згнити в пранцях своїй останній дочці! Сто пудів жита зажене, а вилікує!..

Одарка вже не впада у нестямність, але важко було їй видержувати пропасницю, що по тричі на день трясла її, мов літні громи важкими хмарами.

— Може - б бабу Якилину кликнуть? Як видужаєш, то чи півмітка - б напярла, чи що за поміч... Га?..

Мовчала.

— Можна покликати — вирішив Селіверстович, що мало довіряв своїм лікам: він ще коли був санітаром у дивізіоннім шпиталі, то часто згадував дядину Якилину. „Що ці ліки? Аби очі одвести! От коли ремотіз, або параліч, то чи банки поставив, чи компреса приклав і зараз тобі полегкість чується. А вже коли унутрішня тирпивтична біль, то тут ні банки, ні порошки не допоможуть!“

Перев'язки він робить добре... „Конпресик, ватки, а потім індивідуальчиком примотав з червоного хреста і хоч три дні носи, то не розкрутиться, а оці всі унгвенти та солюції в станціонарних хворобах — махнув рукою — обов'язково Якилину треба!..“

Шкандибаючи до Якилини, Юхим не втерпів — зайшов до гурту, що біля Крухмаля стояв і щось таємничо ворожив тихим прихованим гомоном. Останні часи від нього не хоронились і він чув все, що балакалося:

„... Так мобілізовані всі повернулись. Не схотіли й ніхто їх не примушував. Розказують, що з Золотоноші вже тікає Денікин. Так таки санками, кажуть, по оцій грязюці й плазуються.

— Шляхи натирають! — додав Омелько.

— Іванов з'єднався з Келебердою і в Мельниках стрічають та розбрюють. За Деньгами в соснах, кажуть, мобілізовані, як збунтувались, одняли ружію й багато побили, а тоді й самі розбіглись по домах!..

— Пристав уже й не приїде в Васютинці!

— Бо тут Данило його чекає!..

Отак плелись чутки й молотками били приголомшену голову Юхима.

— Як таки-так!?. і не жили — вже й одступають! Що вони собі думають, тільки себе захищають? А може це ще все й брехня?..

З-за ріжка вискочив верхівень у бурці й кругленькій шапочці. З Омелькового города виїзжає другий. Онде третій, четв...

— А що ти... чи втікають! Вірите всяким там дурниціям! Отака армія та щоб і не билась, відступила! — не здержавсь таки Юхим.

Мов ціпом з-за вугла по потилиці хтось тьопнув здивованому гурткові.

— Хиба-ж ми, Юхиме Пилиповичу... Двоє верхівнів підскочили до гурту.

— А ну зібрались тут! Живо запрягай коні у підводи. Ну!..

Де взялось ще з десяток верхівнів. Дядьки, злякано позираючи на Юхима, задом рушали додому. Декому нагаєм по світі дісталось.

Юхим якось виріс зразу, а потім по-малу ставав меншим. Ідучи під проводом козака до свого двору, він міркував, що це визначає. Замірявся розпитатися — не твоє діло кажуть. Куди їхать, теж не кажуть.

Десь боязно тенькало в глибу істоти й тримтуче передчуття вохкістю застеляло його очі, искрами палило мозок.

„Що це, вп'ять поїдуть?.. А як-же він... з хорою дочкою, кривий?.. Що-ж він з нею робитиме, з пранцюватою? Уколи...“

— Ну бистро, бистро — підганяв кубанець — пашов за мною!

— Так сіна-ж, мабуть, покласти та й собі харченят...

— Паняй на вигін, тобі кажуть — там усьо будет!..

Ще добре, що сіряка не скидав...

Селіверстович вискочив з хати. Риженьке „баландже“, що старанно кохалось з його рідкої бороди, нестямно стирчало з-під товстої нижньої губи.

„Сказать-би за Якилиною возом, так він-же мене та й то пішки кличе!.. Та й чого-б же це з козаком!“

*

На вигін з'їзжались і васютичани, й мосінчани, й старосільці. Михайличка коровами вивіз гарбу сіна й її бузківський унтер ділив по підводах. Кругом цього скороспеченого ярмарку з підвід крутилось декілька верхових козаків, а деякі манячили по вулицях та городах, виганяючи підводи.

Їхати на Черкаси — пройшла чутка.

*

Довгим без кінця обозом тяглись підводи через Самовицю, везли піхоту та кулемети, що настигли з Лубен.

— Таки відступають — мерещилось у Юхима й холонуло в душі — чого вони відступають? Отого мордатого байструка злякались, Данила!

Ні стрілянини, ні тобі бійки, а вони вже... Він віз кулемета й двох салдатів. Обидва були без погонів на шинелі, але один не був схожий на простого салдата. Блискучий ніс та ніжні губи, що боязко обгорталися чорненьким пушком, так і нагажували його належність...

— Скажіть, будь ласка, чого ви відступаєте, коли ні від кого?.. запитав. Хіба йому що? Він мужик, дурна деревня.

— Всього будеш знать, скоро старіться станеш! — кинуло молоде, припалюючи цигарку.

— Та я — сердито зробилось Юхимові. Хотів випалить: „ваш“, та якось удержався, дуже близько їде Крухмаленко, що головував у „Тюлюпиних“.

Коні парували, прискаючи. Колеса вже не грузили в грязі. Намочений твердий пісок побережанський як лоб котився рівним шляхом по-між осоками та голими шелюговими кущами.

Торохтіли вози по довгому стратегічному мосту. Мов здоровенний разок наміста оперезав синю шию важкого Дніпра, сунулась валка од Самовиці через міст і по вулицях Черкас... Хтось невідомими руками здалека збирав цей разок мов невід і він тягся повагом із шелюгів...

*

Юхим стояв коло двохповерхового цегляного будинку. Кулемета взяли ще на станції, а додому не пускають. Бачить Юхим, що на балкон часто виглядає якась не стара жінка — „мабуть жидівка“. Чув, що в хаті хтось гомонить одно, а з ким — не розбереш.

Зацікавився.

Жінка вигляне, постоїть, кругом очима обведе, зиркне на станцію й зникне, тоді починається якийсь торопкий гомін, мов-би...

— Телехвон—блискавкою майнуло в Юхима—жидівські шпійони.

Несамохіть Юхим залишив коня. Підводи кудись рушили — дарма! Прип'яв до ясенка візкою й ударився у голову валки. Назустріч начальство в погонах. Коні верхівнів гарцюють. Грязею очі клеять.

— Ваше благородіє! Там... шпі...і...

— Шпійони? Где?

Аж тепер одумався. Зрозумів, що зроблять з тих жінок. Але брехати пізно, та й... „Жидова-ж, більшовикові, голоті допомагає. В самої-ж лавки позабирають, а вона...“ несподівано лютувало серце, мов-би вишукуючи виправдання своєму вчинкові.

— В оцій хаті зверху...

Мов несамовиті позскакували з коней і скочили на драбину. Чути було стукання в двері...

— Откройте, а то хуже будет!

— Гм...! так воно може бути й не худо — вчепивсь Юхим за думку.

На балкон вискочила злякана жінка.

— Та одчиняйте вже! — не втримався Юхим. Жінка кинула на його з призиством очима й побігла в хату. Догадалась, видимо, чия робота.

Товклися в двері, матюкалися. Миші скреблися в черствих печінках Юхима. „Він-би ж і не звістив, коли-б не жиди, а то-ж... Роззявили рота на нашу віру християнську“.

Десь далеко за Дніпром лунали вигуки чавуна та міді. Пусткою здавались оці Черкаси, з їх рідким лясканням з рушниць проти того могутнього гупання, що урочисто заповнювало повітря далекою погрозою й колихало стонадцятьма смертями над головами.

*

Юхим бачив, як вивели двох жінок. Старіша, яку Юхим бачив на балконі, плакала. Молодча йшла без хустки, густий чорний чуб клався по плечах. Вона щось говорила старшій, відриваючи її руки від лица... Щось випрягало Юхимову коняку.

— Ей-ей! Що-то, куди це?— рушив Юхим до воза. Підбігло декілька козаків і спинили Юхима:

— Конь нужен под вахмістра. Ти другого получиш!..

— Отаке тобі, людочки! Чим-же я у Васютинці доїду. Я-ж не більшовик якийсь і шпійонів жидів теж показав! Змилуйтесь, братики!

— Другого получиш, дубіна!

Порожній віз стояв під ясенем. Юхим сумно дивився, як вахмістр приплюск в сідлі на рижому. Почув раптовий вибух ззаду. Другий. Щось наче крикнуло...

Оглянувся. Серед шляху лежали обидві жидівки. Їх благородіє сідало на коня, а в правій руці димився ще наган.

Невідомою силою притягло Юхима ближче. Озираючись, підступав до двох трупів, що підпливали червоною мазкою. Верхівні з начальством прошмигнули на станцію. Де-де по-над сквером стояли порожні вози, а на полудрабку схилився зажурений дядько й не знав, що робити далі. Юхим оглянувся й на свого воза. В йому греблись кури, вигортаючи в грязюку сіно.

Пусто, дико—і на дворі, та й на душі.

Якісь шибеники збирали золоті зуби—кажуть, офіцер стріляв старій прямо в рот...

Один з злодюг не повірив, що всі вилетіли...

Молодча лежала боком, наче спить, заплющивши очі. А рядом валявся знівечений настольний телефон...

Думав— „гарна, молода людина, та так зіпсувала життя. На чорта жінці отой телефон! Аж немов шкода трохи, хоч вона й жидівка“...— Тупе тіло нервово здригнулось.

„Тікає, тікає відціля“...

*

Дошова, тісна ніч втікала від сірого світанку, що мов чабанський батіг прославсь здовж безкраїх шляхів з півночі на південь. Холодний сухарівський вітер березовою мітлою змітав останні клоччаті хмари на далекому небі.

Цупкий шипучий мороз простромлював грязюку міліонами багнетів і камінним спокоєм встеляв шляхи.

Голодний, змочений, шкандибав Юхим до двору. Сплюндрована душа стогнала, а порепані руки цупко тримали одним одного ремінного батога.

А Дніпро стогнав смачним гупанням, що лунало по луках та островах певною дужістю.

Крили Денікіна несподіваними червоними ряднами...

ЕПІЗОД ДЕСЯТИЙ

ПАЛЯТЬ!

Таки впала зима.

Пухка, риплюча зима, що білим килимом вкривала бруд гнилої осені.

Юхим клопотався в думках. Чого, чого вже він не передумав. І тримтючі радощі власницького панування й болючі жалі петлюрівської загибели, й важкий сум останніх бурхливих часів.

„Шкода Параски, добра була хазяйка. А землі - ж іще шкодніше. Параску можна - б і другу взяти — он Стукалівна Оляна — молодиця, як ясне сонце, а робітник на всі Васютинці! А сорок шість десятинок у товаришів не висватаєш! Ногу прострелили та й... живий, Одарку... ще може й вилікує — Якилина каже, що пустяк, з очей сталося а... старшиною!?”.

Волосаті груди глибоко зітхнули.

Було ще зовсім рано. Одарка вперше спала лагідним ранковим сном, а в ногах куняла баба Якилина перед горщечками та печинами, що здобільно вкривали припічок та привалок. Це бабині ліки. Селіверстович ходить, тільки дає „унутрішнє, щоб не пекло“, а Якилина виганяє пристрій, виливає переполох та наговорною гострою горілкою припікає огник, що безсоромно схвачувався на прикритім, знівеченім тілі.

Стара Кудриха перевалувала жити до молодшої невістки, Степанової жінки. Степан оце вернувся з москалів, то вона тепер може вжити з тонкоголосою Семенівною.

На дворі смачно зарипів сніг. — Хто - б це?..

У хату ввійшов високий Шарапа з одрізаном під полою. Поздоровкались.

— Сумуєте ранками?..

— І ранками і вечірками!..

Шарапа поглянув на Одарку. Груди поволі здіймались вгору, то вниз. Хорі груди, але ще з живцем.

В хаті тхло пусткою. Одежа з жертки, посуд з мисника — все пішло по клунях та погребях. „Більшовики - ж приїхали, так зразу й проковтнуть!“

Якилина собі куняла після трудів праведних і прислухалася одним вухом до таємного шопоту Шарапи.

— Приїхав отряд якогось Рубана і кажуть, будуть палити хати всім, хто був у бандитах...

— Всім?..

— Ніяк не можна залишатись вдома!.. Ловлять і на місці розстрілюють, або попереду роздягнуть та на снігу голого подержать, поки дубіти почне, а тоді амба...

— Уже хіба кого забито?

— Та ще ні, бо... вони ще сьогодні рано тільки приїхали. Стали у попаді Чубовші, а та, кажуть, все розказує. Треба було - б і її гада разом з попом укоцать тоді...

— Про що розкажує?—обмахнув лице рукою, мов проганяв нікчемні набридливі думки.

— Звісно про що... про вас та про мене! Покликано до його з волости Данила. Привезли якогось свого слідувателя з Мосінець і хочуть якесь слідство наводити.

— І нікого не заарештували й досі?

— Та ще не заарештували, а зараз арештують нас всіх, а хати — він обачно обглянув хату — хати палять... всю господу...

— Палять?... Мою хату спалять?...

— Тікаймо!... Березняк та Собко чекають у клуні.

Юхим кинув очима на клуню. Замерзле вікно не дало забачити її. Очі спинились на Одарці.

„Яка то дівка була!“ В голові заворушились дикі спогади недавнього минулого, як він приміряв їй жидівську одіж... Ще щось далі почалось кластись, та...

— Ну, коли вам дорога земля, то ходім, бо ми не ждем!...

— Земля?... — всміхнувся — далеко щось, Андрію, од тебе та до землі!

Якась безнадійна втома опанувала Юхима і важким каменем, що в'яжуть собаці на ший, тягла його на дно в Шарапинім багниці. Мимоволі встав і перехрестився.

— Через півгодини нас злапають, як кого й доброго.

Струснувся. Знов кинув на вікна, на Якилину, яка злякано дивилась на обох — „Мов здуріла жінка“ і в-останнє на дочку, на щось найрідніше черствому батьковому серцеві.

Але пішов...

*

Хотіли йти льодами через городи. Вони ще тонкі, так ніхто по них не ходить, а вмючи можна пробратись, щоб не стрічатися...

А по-за городами йшов Данило з червоноармійцями, що майталичив вухами будьоновки. В обох були в руках гвинтовки.

— Нас арештовувати! — буркнув Шарапа і потяг Юхима в клуню.

Данило глибоко груз в снігу, голосно сміявся з своїм товаришем і инколи кидав в повітря хльостку фразу...

Калинові кущі вкривалися білим пухом від дужого морозу й полохались самотніми червоними калінками, що недбало zostавлені на гіллячках. Долі снігурі напотрошили сміттям по білому витирлованому снігові й від задоволення порушували тишу зимового сніданку своїм безпечним писком.

Над Васютинцями стояли плискваті хмари диму, що тягли з димарів струмки чорного тепла. На голих вербах сиділи надуті гави та півні вряди-годи писали співами повітря.

— Може-б, хлопці, явитися, то воно-б — думав голосно Юхим. Шарапа зціпив зуби:

— Понести контрибуцію, а тоді самому дати себе розп'ясти!

— Та хто-ж його...

— Тс-с-с!...

По-над клунею близько йшов стежкою од соломи будьоновець, а далі стояв Данило, припалюючи цигарку. У Шарапи — блиснула знов

дика думка, аж зірки затанцювали в очах від чортячої злоти, що мішалася з звірячим інстинктом. Він бачить, як оглянувся будьоновець до Данила. Чорний од невмивання палець нервово зігнувся й придавив собачку в одрізана...

Повітря здригнулось від несподіванки... Будьоновець упав на купку костриці і конвульсивно обіймав її цупкими передсмертними обіймами...

З клуні вискочило троє. Шарапа, мов скажений, плигнув по-за соломою.

Данило торопко махнув з плечей гвинтовку і навкиддя прорізав повітря, що колихалось від пострілу з одрізану. Собко раптом оглянувся і замахав вгорі наганом та різаною бомбою. Прострелений його живіт здавлював дихання, а ноги клались до землі.

Він рачки підліз до будьонівця і з нагана один за другим випустив у його мертву голову три свинцових плюванки й, схопивши зубами свою руку з наганом, сказано гриз її, корчучись у снігу.

Данило гнавсь городами за Шарапою. Але... тікати легше, чим гнатись.

Згвалтовані собаки довго гавкали, сидячи на соломі.

Юхим встиг очеретами перешкандибати на луки й аж під наліснями зустрів Березняка.

— А де Шарапа? Луку вбито. Данило догнав!..

Березняк не бачив Шарапи ніде.

*

Полохливо ховались васютинчани по хатах. Кому охота йти розказувати, що він бачив. Хай, як хочуть, так і вишукують бандитів...

Васютинці вмовкли так, що на бондарях чути було, як гуркали двері під горою. Навіть собаки, позіхнувши з кавканням, скрутились мовчки в насиженім гнізді в соломі.

Де-хто з коморяного хреста крадено дивився, як везли мертвого Собка, як несли будьонівця.

Плисковаті хмари розпливлись і посіявся крупчастий сніг, як на Маланки.

Шарапа злодієм підкрався до своєї повітки. Густа снігова запона прийшла вчасно йому на допомогу. Думав:

— „Слідувателя привезли... Законники! Нікого не арештовують. Заспокоїти село, запобігти його спочуття!.. Знаємо ми вас, добрих!.. Але село сподівається, що ви хати почнете палити. Так ось я-ж вам покажу симпатії селян!.. А то ота дурна Кудря являться хотів... „Може помилують!..“— перекинув він нервово останні Юхимові потуги вернутися до справжнього людського життя й спокійно підніс запаленого сірника під стріху своєї повітки. Крайки шкварчали, бо обмерзлі були, а по-над кроквою полізли язики на горище, обгортаючись блакитним димком...

Оглянувся. Горить з заднього боку. Поки хватяться — вся повітка пірне в полум'ї.

Луками біг до Березнякової хати, що коморою прищулилась до Бояркиного густого вишневого саду. По-під лісою підкрався до комори.

Під лісою лежали свіжі віхті, що Березнякові молодиці викинули з - під дітей. Сім'я в Березняка велика — сиділа сидьма в хаті.

Позгортав віхті під комору, де валялись возики дитячі та клітка, в якій старий Березняк возив курей в Черкаси на продаж.

Руки мов в трясці тряслись, несучи сірника до віхтів. Кури ви-порснули з - під комори й, простягаючи голови, побігли під густим снігом до повітки.

А сніг наче навмисне сипав густим порохом і застилав сліди скажених вчинків.

— „Я вам покажу — милостиві!..“ — трясли губи — село за пожежі на вила вас підніме!.. Дурний, дурний Юхим!..“

Коли вискочив за городи, то васютинці несамовито кричали вже, а чорногарячі клубки летіли в небо од батьківської повітки.

— Хоть - би було попередити, щоб хомути перенесли в клуню...

*

Юхимова хата стояла глибоко в городі. Довга повітка з хлівом стояла здовж вулиці й лише ворітьми ділилась од такої - ж повітки з загороною по другий бік.

З вулиці не видко, а з хати нікому було дивитися, та й вікна, як барани. Од клуні швидкоувався Шарапа. Не думаючи нічого, він зібрався по ріжку комори під стріху і вмочив запаленого сірника в сухий околіт покрівлі. Червоненькі лишай слались по околоті на горище, тріщали спечені павуки та пурхали з гнізд поперелякувані горобці. Купка клоччя на горищі нехотя скалила вогнясті зуби.

„Червоний півень цій хаті цілком забезпечений. Радуйся, Юхиме!.. біжи являйся, помилують!..“

Зловісно хихочучи, Шарапа поспішав через город до Налісень. Наткнувся був на купку костриці. Червоні латки вилазили на верх енергійної сніжаної покрівлі.

Ні одна тобі душа не бачила.

*

Пороша порідшала.

Обидві церкви вдарили на гвалт.

Кинулись спочатку гасити Шарапину господу, але, коли з садка вирнули в повітрі обгорані клапті Березнякової хати, кожен рвонув додому.

А незабаром і Юхимове дворище обгорнулось голодним вогнем, що, смакуючи, жер комору й облизував напільню стіну хати...

— „Комісари палять!..“ — впала певність на село.

— „Почалось! — вирішували всі, чиє рильце теж нюхало денікинського борошенця.

Данило несамовито пер на коні здовж вулиці. Пожежі поки - що почались в однім кутку, але треба чекати їх і в другім.

— Провокація!.. Шарапина робота — вирішив одразу він, забачивши, як поринали в полум'ї оселі відомих бандитів.

— „А де - ж Одарка? — промайнуло в голові й Данило повернув за ріжок. У дворі збіглося де - бідніше селянство і спокійно дивилось, як облазили чорні крокви, мов кістки падолишні. Цеберки стояли в снігу.

— Чого - ж ви роззявилися? Тушіть!... Де Одарка?

— Хтось крикнув: „Не велять“...

Але за тріскотнею полум'я нічого не вчув.

Двері сінешні теж охоплювались полум'яною пеленою. Баба Якилина викидала з хати де-яке збіжжя та кричала, щоб не розносили по хатах.

Данило вдарив кулаком по рамі...

З хати палахнуло спертим, хворим повітрям, а звверху падали опалені парки околоту.

На місці вікна зробилась чорна дірка, в яку Данило прожогом ускочив, мов собака. Де-хто ще рушив до вікна, але-ж пекло так, що не доступись. З причільного вікна кріз стелю лизнув червоний язик.

Данило обережно взяв хору. Вона щось бурмотала з ляку — не чув. У вікно не можна було вернутися, бо стеля вже рухалась над лавою й він ногою вдарив хатні двері. Дим їв йому очі, хора безсило кашляла...

З розгону проскочив червону пелену на дверях і обсмалений, стомлений підніс непритомну Одарку до гурту.

— Баба Якилина, баба!... В хаті баба! — залементів гурт...

Стеля з тріскотом повалилася, тільки клубки золотеньких бризків сапнули високо над оселею...

*

Аж над вечір пощастило погасити вогонь. У Юхима згоріла тільки хата до тла, а у Березняка погоріли й повітки, ще й на Боярчину клуню вітром нанесло.

Шарапина повіточка стояла одиноко за садом. Ніхто її не гасив і вона, як „свічка перед образами“, згоріла перед здивованими очима сміливих глядачів.

Одарку одвезли в Мосінську лікарню й здали на руки дотепного лікаря Караїма. Все жахалась пожежі та хапалась за подушку...

— „Данилочку, голубчику, рятуй“... кричала у нестямі.

А під Наліснями стояв Юхим, підперши товстого порепаного осокора і дивився на три рівних стовпи червоного диму, що ніс під хмари й його оселю.

Шарапа настиг з вісткою, як раз в той час, коли пороша розступилась і показала Юхимові та Березнякові розтріпані пасма пожеж у Васютинцях. Вістки не треба було. Юхим нутром вчував, хто горить.

Пекельна злість давила біля горла. Під хмари летіло його власне кубло, підпалене більшовиками...

І дививсь, аж поки вечірня імла не закрила від божевільних очей останній сніп іскор над Васютинцями. Аж тоді згадав про хвору Одарку. Ноги не витримали — мов сонний сів на сніг.

Шарапа з Березняком понесли його до Наліснівського Упира, де переховувався й Панченко.

Турботами дня плакала терпка морозна ніч. Дніпро скриготав синіми льодами, що спиналися на зимівлю. Журбою обнімалася Юхинова душа.

ЕПІЗОД ОДИНАДЦЯТИЙ

„NEOSALWARSAN“

...Скажена буря потроху стихала. Розбовтані хвилі жартуючи теліпали корабель, який насмівився впливти в таку годину... Снасть тріщала, а хвилі, регочучись, тріпали сміливця, що дуже тримавсь фарватера і наперекір їм прямував до берега... Молода дужість вбачала тяжкий шлях, але певний — і вона перемогла...

І молоді сили сплюндрованої Одарки теж дуже боролись за життя. Ой, як хотілося жити оцьому знівеченому тілові! Воно - ж не живши зруйнувалось одним махом чорних буднів. Воно трипотіло в смертельних муках, ловило берега в повітрі й озброєне молодого дужістю таки перемогло.

Одарка встала з ліжка.

Який - то гарний світ. У велике вікно лікарні видно було далеко під гору й дві васютинських церкви, що банями визирали з густих перелісків та садовини, яка свіжим фіолетовим кольором віщувала весну. Гора приплюскла грудьми до побережжя й лоскоталась струмками вільшниками, а вони оперізували її вродливе декольте. На горі за одинокими острюхами три васютинські млини, махаючи раменами, манили Одарку на степову волю, а воля чорними грядками плакалась весняними радощами.

Там мабуть і жайворонки вже скоро грудками майорітимуть під синім піднебессям і жеврітиме їх безжурна пісня...

Отуди - б плинула тепер Одарка, так проклятий - же огоньк ятрив душу, що ледве встала від тяжкої хвороби...

О, оті Васютинці!.. Вона ненавидить їх, як паршиву собаку!.. Але очі зраджують і мокріють усякий раз, коли проти сонця заблищать їх золоті хрести між фіолетовими садками.

*

І знов стогнали піски по весні...

Валували хмари по - під сонцем, сміялися весни в свіжих листочках та пахощами весняними блукали між жовтими букетами шелюгових кущів.

А ночі бавилися свіжістю та широкими степами, які вже барвеніли балковими шовками.

Отак мінявся час під безжурним одноманітним тьохканням ядерних пісків.

*

Данило навідувався до лікарні. Краса Одарчина, її журливий спокій чарували дуже істоту, загартовану в клекотах бур часу. Настя, з її лагідним нором та оселими селянськими турботами, набридла. Треба боротьби, треба колючих переживань, а не гладеньких любощів під тихими хмарами...

А він не винен перед нею: на поцілунки відповідав тим - же, а далі не йшов!..

Ні, Настя не по йому.

Одарка боролась за життя. Хоч за погане, власницьке життя, але боролась.

Перед Одаркою страшенна боротьба помсти за знівечене життя, за потрошену душу, а Настя?.. готова в перший ліпший момент лише стати матір'ю.

І Данило з корінням вріс в мрійне кохання до Одарчиної боротьби.

Нею треба керувати, її слід оздоровити, витягти з того класового багна, де промучилась вона вісімнадцять років.

— Ну, як здоровля? Сумуєш, мабуть, сама, дивлючись, як виринають піски з снігів!.. — питався Данило, не сідаючи в палаті.

— Мабуть, одужую вже, дякую. А сумувати чого?.. Радіти треба та богу молитись за добрих людей... — Мняла в руках стьожку, широким бантом вплетену в товсту блискучу косу.

Смуги під очима ще більше відтіняли ті глибокі очі, в яких кохався не один чоловік. Бліде, стомлене лице приворожувало почуття, душу всякого.

— На щот бога, то будь ласка не турбуйся! Ми вже якось, знаєш, так... сами!

— Я не хотіла тебе ображати, а слово само... нічим його замінити... — Очі дивляться прямо, щиро. — Що там, Данило, робиться, хоч розкажи?.. Де мій батько байдикує?..

— Батько десь, мабуть, у Вереміївці, або за Дніпром. Один вловлений бандит клявся, що його вже нема в Нагірного...

Аж заблищали очі радою сльозою...

— Ну, слава тобі, господи!.. А то... люди пеклюються про його дочку, а він бандитує!..

— Як там пеклюються? Це обов'язок усякої людини допомагати в біді... Господарство ваше передали в Комнезам, Шарапа хотів ще раз його запалити, та люди помішали.

— А батько знають, що тоді палили не більшовики?

— Мабуть, тоді-ж донесли йому про те, що ми на сході казали селянам. Тільки хто-ж його знає, чи повірив.

— Хоч-би повірив...

— Я зайшов до тебе, Одарко, по дуже важливій справі — ніяково замнявся...

Одарка підвелась. Глянула в вікно і наготовилась.

— Хоч ти і видужала, але... хвора!

— Мені не легко балакати про це, але треба. Ми радились з Мосієм Борисовичем...

— Спасибі, Данило!.. Може воно якось пройде... і тихо заплакала...

— Ні, дівчино, воно так не пройде! Взяв за плечі й посадовив на ліжко — „Ми одправляємо тебе в Золотоношу й там будуть вливати „Neosalwarsan“. Лікар каже, що це найвірніше средство й що після двох-трьох років можна бути зовсім здоровою...

Подивилась заплаканими очима й зірка надії зайнялась глибоко в серці, що гаряче билось до життя.

Оцей більшовик Данило чогось ставав їй недосяжним. Куди дивились її очі рік тому?

*

Бадьоро текли річечки балками, проціжувались під торішне со-
яшникове коріння й полохливо ховались під дужим сонцем, що свари-
лося, жартуючи, з неба. Низався час із днів у спряжне намисто, а
розбуджений люд вдихав повними грудьми свіже весняне повітря.

Це властиво й не епізод. Це довгий шлях, яким брела розбуджена
подіями Одарчина душа до життя. Тепер вона почала розуміти ті
книжки, що читала в церковшкoлі, як була малою:

„Вогул Никита“. Бідолага, як він страждав, що нічого було їсти,
що погано було жити на світі. Де-б вона дістала ще ту книжечку, щоб
тепер новим мозком обварити її смак.

Данило десь комісарував на повіті й жаданим гостем зазірав до
Одарки в Золотоноську венеричну лікарню. Погана лікарня, брудна.
Стоїть собі одинока між окаціями, а під нею коло шляху Золотоно-
ські глинища.

Там свині риються, собаки хороводом ходять, а в палатах стогне
дика лютість людська... Здоровісінькі люди валяються на ліжках і
не дивляться одно другому в вічі.

Чому?

Бо згубили віру в людей...

Але Одарка її не згубила. Вона що-дня висижувала під окаціями
й дивилась на Глим'язівські шляхи, відкіля виринав инколи Данило.

Боялась вона чогось. Данило мав Настю й великий розум. Тільки
добре серце примушувало його навідуватись до неї, а коли вилікується...
І хотілось мимоволі до віку не вилікуватись, аби що-дня чекати ве-
селого широкоплечого парубка з великим розумом та доброю душею.

„Хіба вона має право тепер на кохання? Е-е-ех... Минулось!..
Гнила осіння ніч пожувала вільну дівочку весну й виблювала цю
нікчемну жвачку на смітник.

А хто знайдеться, щоб поважав ту жвачку?... Хіба-що гро-
баки!..“

Молоде вигульоване тіло тримтіло до кохання, вливання цілющої
рідини робило своє діло. Синенькі плямочки огника ховались і Одарка
з захоплюючою радістю на самоті дивилась на ті місця, де вони бруд-
нили молодість, а тепер слалась рівна замшова шкура...

— „Хай кохає Настю — вона чесна дівчина... А я буду нишком
кохати його та виплакувати минуле лихо“... думала частенько Одарка.

*

Кругленький, як карапуз, слинявий дохтор Флешлер був дотеп-
ним майстром своєї справи. Данило дуже прохав його за Одарку,
привіз шість флаконів „Neosalvarsan'у“, то він добросовісно лікував її.

Коли пройшло шість місяців, балакучий Флешлер, жартуючи,
сказав їй на прийомі, що вже можна йти заміж, не опасно, навіть
бактеріологічний аналіз хвороби встановити не зміг...

— Тільки не за пранцюватого чоловіка заміж!.. — додав, смію-
чись, лікар. В зубах завше стирчала засмалена люлька, а між крайками
губів текла блискуча слина.

— Добродійний жидок! А кажуть... — застряли думки.

— Зімою пошлемо кров на васерманівську реакцію й офіційно розрішимо тоді плодити дітей — підморгнув лівим оком. — А Данюша, здається, чоловік сталий, життя не спаскудить!..

— „Чого він дражниться?.. Данило-ж“ — важко було думати про те, чого не хтілось...

*

А де-ж Юхим?.. Байдикує?!.. Земельки сподівається?

Ні. Ще в Наліснях прочув, що більшовики хат не палили. Клялись на сході перед обома обчествами, що це провокація. І глибоко в душі вірив, що справу цю зробив Шарапа.

— Не дурно-ж він так просто дививсь на те, що в мене згоріла оселя, а Березняка ще й дурнем назвав.

Кривий, він не міг ушкандибати за поворотким загonom Нагірного, що організовано бандитував тепер на островах.

— Покину я цей хисткий шлях. Піду десь оселюсь, та й буду чекати: може ще й вернеться. Хоч десятин з десять-би!..

І він пішов.

У Вереміївці жила вдова бездітна. Її чоловіка розстріляно, як власника. Живе вона під горою, самотньо, і ніяка шейма там не заглядає, в той куток...

Пристав Юхим у прийми... А вдові що? Юхима вона давно знає. Ще й парубком знала, бо сама з Москаленок. Хотіла один раз на весіллі у Лили потанцювати з ним, так ота-ж гола витрішкувата Параска стала на перешкоді!.. Давно це було.

Шуміли переліски, котились з гір кураї, випужуючи зайців. Хазяйнував Юхим на „нормі“ Оtekли Беззубенкової.

Чув, що майно в Комнезамі, а Одарка в Золотоноші лікується й радів, що хоч одна в світі людина близька йому зосталася живою. Погані більшовики, а якось кращі, ніж Оникій, тільки земельку на „нормі“ шматкують...

Отак-то виворожили піски...

ЕПІЗОД ДВАНADЦЯТИЙ

ПІСНЯ

Вже другі льоди Дніпро провадив на пороги. Дві солодких весни спровадила Одарка в Золотоноші. Шіснадцять місяців крепила працюю в центральній лікарні.

Пахущі весни не знають, як люто скрипить зима, бушують різучі бурани, завертають заметами тепло. Ні, вони щебечуть пташиною, віють чарами забутого кохання...

Забулася й Одарка про своє позаторішнє лихо. Веселою, червоною крутилась в пральній і дужими руками викручувала білизну. Почнеться й пісенька ненароком і тихо, щоб не чули стіни, плететься калачем про щастя на білім світі.

Але бувають і густі хмари, що заволокають ясні очі. Не заїздив Данило вже тиждень, або заїздив не веселий, або... побачить в лікарні

таку-ж небогу, як сама, яка теж від невдалого кохання губила мані-сінку дитинячу душу. Згубила й вона... Шматками здохлого кошенияти викинули з неї останки невдалого кохання.

„Та й краще!... Од такого пса мати дитину, краще кривавицею зійти, ніж його невинного на світ за-для прокльонів випустити!...“

А все-ж таки якось болюче шкода...

На днях оце бачила Хведосія Кириленка... Наче покращав як був. Товаришем його назвала й гарно якось було на душі. Бідний рукою не володіє, носить її на хусточці, та ще й жартує.

— Вона, каже — за свідка служить, щоб знати, що ліва робить.

Він привіз собі з Москви жінку, теж більшовичка, приємна така, балакуча.

Одарка дивилась на їх обох у Гаврила Андрійовича і якось соромно було, що оцей чоловік, який руки збувся через неї, безсовісну, не сердиться на неї, а жартуючи замазує її ніяковість.

— Знай, коли ходить до дівчат, бувши комісаром, а коли йдеш в ночі та ще й в клуню, то руки дома залишай, щоб!... Жіночка його затулила долонею рота...

Гарні люди оці Кириленки й Одарка привикала до них, як до родини.

*

Вассерманівська реакція два рази вже сказала, що кров чиста, а червонощокий лікар останній раз по звичці жартував:

— Коли хочете стати моєю жінкою, то я з задоволенням, хоч зараз в Загс...

— У вас-же є жінка й дитина — оджартовувалась Одарка...

— Ну що-ж, у турків по десять є!.. І ще одного синка хочу мати...

— То й майте собі від Ревеки Соломонівни — раділа Одарка. Таки дотягла до другої васерманівської, а тепер...

— Чого-ж не дякуєш, або ждеш, хай Данило подякує? Ну, гаразд!...

Почервоніла й, задоволено глянувши на веселого лікаря, вибігла на двір.

*

Пральня здалась гнилою. Треба ширшого простору, треба більшої волі. Вона дужа — Васерман каже!... Отепер вона почула, що то є кохання! Коли-б Данило хоч знав, як вона його кохає.

На дворі сонце гралося в букетах бузу, що важко слався пахощами по-під віконню. А що то робиться тепер отам, на пісках, на побережжі...

Летіти. Летіти туди треба, де повітря полощеться в липовім цвіті, де в переліску між берестками зозуля роки почитає, де калинові кущі щебечуть соловейками...

— „Ой слалися барвіночки степами, ярами;
Щебетали соловейки в весну вечорами!
Ой щебечуть вечорами в червоній калині, —
Присипляють у коханні молоду дівчину...“

Вітри буйні, степовії, дубину ламають ;
Козаченька до дівчини в гості закликають...
Прийди, прилинь, чорнобривий, на одну хвилину —
Розпитаєш про кохання молоду дівчину!..
Ой у полі, край дороги терен цвітом вкрився —
Козаченько до дівчини прилинуть спізнівся.
Нічка темна, зорі згасли, в чарах ніч куняє,
Козаченько до ворожки конем поспішає...
Скажи, скажи, ворожечко, що мені робити :
Ой чи кохать чорнобриву, чи тебе любити?...
Ой слалися барвіночки... ворожка гадала :
Обіймала козаченька, та й причарувала...“

Билась пісня в пральній. А за дверима стояв Данило і слухав журбою оповите власне кохання. Виринала серед зачарованих піснею думок висока Настя зі щирим непотріпаним серцем. А рука несамохіть потягла за ручку дверей...

Обое були багаті далі мріями, ніж оця мокра пральня з шапками та з ваганями, навантаженими мокрими скрутками білизни. Якось разом не хтілося обом вертатися в цю прозаїчну дійсність.

— За козаченьком вітрів посилають, а він свинею лізе в двері— засміявся Данило.

Аж ойкнула. Надія залоскотала тримтяче серце.

— А я, Одарко, їду оце у свої краї. Буду у Васютинцях, може й у Вереміївку дістану... переказувати нічого не будеш?..

— Ні!.. нікому... кланяйся Насті!..

— Добре, спасибі! Я оце був у лікаря... Чудний він!

Знов почервоніла, а Данило любувався її вилюднілою красою.

„Вона - ж і член профспілки“, чогось застряло в мозкові...

Хтіли одне другому багато де-чого сказати, та у кожного були свої „зась“.

У Данила Настя, а у Одарки... розплетена дівоцька коса.

*

Данило темної ночі, покритої густими хмарами, приїхав у Бузьки. На вулиці ні душі. Аж на другому кінці села гвалтували собаки. У всіх вікнах школи світилися огні блискучими плямами.

— Вистава— подумав.

А в школі йшов антирелігійний диспут. Данило підійшов ззаду залі і слухав, як селянська молодь захищалась від Павла Васильовича, що вміло викручувався, аби не зобідити попів, але й щоб не розпускати цікаву молодь. Де-ж таки: він Петербурзьку духовну академію скінчив, архієреєм може стати, а вони одну— дві більшовицьких книжечки промимрили та вже тобі: нема бога!..

— Бога, як такого, може й дійсно нема, але є дух, є сила, котра організує мир, котра керує життям. Її можна богом не називати, але забутись про неї не можна. Ця невідома сила керує судьбами людей і її каприза занадто досить, аби враз прикончити життя!.. Наука

багато всього знала по догадках та по аналогії, а цієї „сили“ розгадати не змогла. Може релігійний культ поставлений трохи невірним шляхом—от, наприклад, що він весь твориться на невідомій для нас мові... і сипались річкою розумні, вчені слова.

„Ігелянство, пантеїзм“... Подумав Данило і взяв слово.

— Товариші! Наука не тільки догадалась, а пучками помацала всю природу й її походження. Павло Васильович малює вам такого-ж бога, якого він мов-би відкидає!.. Що попи називають „Всемогущий Бог“, що Павло Васильович каже „якась все-організуюча сила“ — це все одно! Свідомо людина повинна відкинути всяке боготворення. Всесильною наукою треба доскіпуватися до тієї „організуючої сили“ й дати їй свідоме пояснення! Хемія — наука всіх наук, підходить вже до краю походження живого ядра в клітці, що уявляє з себе основу матерії. Наука ще не добралась до цього живця й догадок не будує, а сміло каже: поки-що не знаю. Наука — фізика цілком з'ясувала закони, по яких будується зміна дня та ночі, дощів, зірок, місяця й землі. Не догадки, а телескоп (далекогляд) та мікроскоп (побільшуватель) є опора свідомої людини“!..

За рукав його сіпнув голова Комнезаму, а на вухо шепнув:

— У сінях стоїть якийсь чоловік і намагається бачити когось з партійців, або, принаймні, добрих більшовиків, як він сказав.

Данило скоренько закінчив і зійшов з трибуни.

В коридорі вирішив підійти до невідомого чоловіка... „Коли бандит — то якось воно буде — не перший раз!..“

В сінях було поночі, хоч око виколи. Ні Данило нікого не бачив, ні його ніхто пізнати не міг.

— Хто звав партійця? — підробивши голоса, запитав Данило, міняючи місце стоянки.

— Я хочу де-що важливе сповістити... Ви добрий більшовик?..

— Комуніст!

— Мене у Москаленках зустрічав Нагірний!..

Данило впізнав Юхимів голос.

— Але я був закритий сіряком і він не впізнав мене. Він розпитався, що у нас у Вереміївці стоїть якийсь отряд і обіцяв завтра на ніч стягти свої сили.

— Ми — каже — їм покажемо ячейок та продналогу!.. Варфоломійську ніч зробимо!..

— Що вас штовхнуло робити цей донос?

— Та у мене... жінка ответчиця!..

— Як ваше прізвище?..

— Юхим Беззубенко, з Вереміївки, під горою, в приймах, а це їду в Черкаси та й зустрівсь... Вони там за соснами в хатах розташувались, чоловіка сто!.. в їх більше не буде. Я знаю!..

— А відкіля ви знаєте?..

— Та... вони раз колись були вже у Вереміївці, та й хлопці всі там наші!..

Данило одчинив двері.

— Ідїть у школу. Вас до завтраго в Черкаси не пустять.

— Так я-ж...

— Ідїть!..

Вискочив на двір і віддав наказа хлопцям. Коня Юхимового взяли в станю до попа, а Юхима арештували тимчасово й не випускали з хати голови Комнезама...

*

До Москаленок вісім верстов.

Данило повів отряд по-під горою, а не прямими шляхами. А луками послав чотирьох товаришів з кольтом на плечах. Сигналом був умовлений плач пугача.

Вільшники по-під горою дрімали хрущами та швидкими каржанами, що свистіли повітрям з гірних круч. По двоє вистроївшись, їхав Данило помацки. Тепла ніч здавлювала душне повітря й клонила на дрімоту.

Москаленські півні проталували північ, коли Данило, залишивши коней під горою, рачки підкрався до хаток в піщаних могилах. Чути було прискання коней в соснах та з того боку хат захававжав жалібно пугач. Данило підвівсь на могилку й закотивсь журливим сміхом пугача, що віщував кохання. Луна переломилась в соснах і оддала в млини північним сумом.

У хатці світилось. Хмари по-троху спливали з неба й можна було забачити, що безпечність Нагірного зайшла далеко: жодного вартового біля хати не було. Всі бандити були в соснах, а старшина безпечно засідала в схованій могилами хатці. Данило поставив варту й тісно обгорнув хатку.

— Це ти, Василю? — почув він з хати, коли взявся за плямку дверей.

— Та вжеж-ж — пробурчав. В обох руках бомби на удар. Ззаду два хлопці з „люйсами“.

— Руки вверх!.. Підходь по одному, скомандував Данило.

З добрий десяток чоловіка слухняно підняли руки. Нагірний сидів задом до дверей і гаразд не бачив, хто й скільки. В хату вийшло ще з п'ять хлопців і, по одному обеззброюючи, виводили на двір бандитів.

Нагірному зв'язали назад руки й посадовили в хаті.

— Чи будете тут і стрілять, чи в Золотоноші? — спитав він у Данила.

— Хто-ж дурний буде тут калатати сонних мирян? — відповів Данило й скомандував рушати.

На дворі вже починало сіріти, коли вони дійшли з полоненими до своїх коней. Коні бандитів теж привели до гурту.

— Ну, Іван Григорович, пиши записку отрядові, щоб здавався!..

— Розстрілюй уже, коли довелось!..

— Навіщо?.. Суд останнє зробить!.. та тепер, бачите, й не розстрілюють уже бандитів. В концентраційний лагерь їх на п'ять — десять років, більше користи. Політграмоти вивчать, майстром зроблять — то з його ще й люди будуть, а вбивати... це ваш брат ладен!..

Вмовкли й їхали по-під горою.

*

— Я здаюсь, — після довгої мовчанки промовив Нагірний, їдучи зв'язаний поруч з Данилом. Данило всміхнувся:

— Дякуємо за таку здачу.

— З отрядом здаюсь! Тільки пообіцяй, що ні одного з них не розстріляєте, крім нас?..

Данило витріщив очі на Нагірного.

— Ні один з вас розстріляний не буде, даю моє комуністичне слово!..

— Так одпустіть мене, я приведу отряд!..

— Е-е-е... Голубчику мій, Іван Григорович! Ми ж уже з дитячого зросту вийшли!

— Я даю своє слово честі, що повернусь з отрядом!..

— Я з ним поїду і коли збреше — на місті пристрелю — обізвався Павло, Данилів найближчий товариш.

— Згоден, кинув Нагірний.

Данило мовчки спинив загона. По буграх плазувався вже сірий ранок. Од Вільшників тягло свіжими росами.

„Хіба я не вловлю вдруге оцього Нагірного?! Хай збреше...“ — вирішив Данило.

— Гаразд!.. Ми ждемо весь ваш отряд на оцім місці. Зброю ви залишаєте проти острюхи. Ідьте отрядом по - під горою по два й коли хоч один не положить в купку зброї — мої кулемети з трьох кінців підперезуть вас!.. А коли втечете, то це нас не здивує!..

І Нагірний сам повернувся назад...

А в обідню пору Данило перелякав Золотоношу таким численним загоном, що, гарцюючи на добрих конях, в'їжджав з - за станції по стовповім. Попереду Данило поруч з Нагірним, сміючись, балакали про ніч зрадницю...

Радянська влада амністією оголосила бандитам, що доброхітно з'являться до рук закону...

Амнестували й Юхима Кудрю на радість Одарці...

ЕПІЗОД ТРИНАДЦЯТИЙ

„ОДАРІЯ КУДРЕНА“

І знов зелені свята.

Таки не втрималася Одарка. Відпросилася на два тижні у відпуск і майнула в Васютинці. Пішки за тридцять п'ять верстов не побоялась таки піти.

За Кропивною почало вже сонце припикати — ще й не піднялось гаразд, а вже пече. Сьогодні - б треба й клечку зрубати, коло порога кленовим гіллям уквітчати...

„В якій - же хаті я квітчати буду?.. До кого - ж я піду?“

І защеміло біля серця. Немов і звикла вже до цієї думки, а якось... Як - би хоч не клечані свята.

„Піти - б до батька — не знаю, де живе... до дядька Степана — вирішила — він так мене шанував, як був некрутом, а я підлітком дівочьким. Все було ганяється за городами.“

Пусткою заліг перший яр після Кропивної. Аж страшно самій туди спускатись. І відкіля набрались тут такі яраччя: покручені, мов річка, а сухі. Тільки веснами одціжувались сюди спітнілі сніги й бігли каламутною річечкою по картоплищах та підметах. Товпилась, швидкувалася весняна вода під цементовим містком і копала під ним собі

гніздечко на літо. Та й стоїть тоді аж до спасівки в холодочку під містком. А цей рік — сухісінько під містком — дощі не перепали.

Одарка боязко пройшла місток й уже сходила на узвіз, коли ззаду заторохтіла підвода, визвонюючи сталевими тарілками в колесах. Аж легше зробилось.

— Відкіля, дівчино, прямуєш, може підвезти тебе, то сідай?..

На возі їхали два парубки. І соромно сідати до парубків на воза, але ж ноги вже почали скаржитись на втому.

— Спасибі, мені недалеко!

— Куди?

— У Васютинці!

— Ого, недалеко! — зареготались парубки. — Сідай, довеземо до Журбиного хутора.

Таки сіла ззаду.

Молодчий простягся здовж воза ногами наперед і всю дорогу розважав Одарку своєю балахучою вдачею.

— Так чия ж ти, дівчино, дочка, хоч скажи, може старостів доведеться...

— Ви ж все одно не знаєте, хоч-би я й сказала!.. Кудрина Юх...

— Юхимова Кудрина?! Аж підвівся на полудрабку. — Одарка?

Злякано кивнула головою. Мозок малював сором, але вже вона всього натерпілась.

— Так ми ж до вас на весілля запрохані, і з хутора мали завтра рано бути у Васютинцях, щоб дещо приготувати!

Світ замакітрився в Одарки. Або вона спить та це їй сниться, або сходить з ума. Мабуть жартує парубок. Непроханий сум оповивав блискучі очі. А парубки реготали на весь степ.

— Оце так кумедія! Данило в Золотоношу свататися до Одарки, а молода пішки до вінця шкандибає!.. Ха-ха-ха!..

— Навіщо ви з мене глузуєте?.. Я така нещасна...

— Побий нас контр-революція, коли хоть думка була сміятись!.. Відкіля-б же ми, дівчино, знали, що ти Одарка?.. Ми Данилові товариші! Він взяв місячний відпуск і позавчора був у Васютинцях. Я сватаю Настю, а він Одарку Кудрину...

„Може й правда!.. яка ж я дурна, що пішла з Золотоноші...“

— Я весь час оце у Васютинцях комісарував, та мені подобалася Настя. Данило про неї забув, та й вона якось одвикла за два роки, а я й підсунувся... Ну а тепер, хоч не хоч — бери, бо вже сина сподіваємось!

Похолонуло в грудях у Одарки. Отака тобі Настя!.. От і надійся!..

Які це гарні парубки. Свої наче з давніх давени, а оцей молодчий так прямо родич. Одарка вперше глянула йому прямисінько в-вічі...

„Таки гарна капосна Одарка“ — залоскотало в парубка.

*

А піски гріються на сонці по-між осокорами.

Дівчата осоку жнуть та співають веснянок, аж вільшники розлягаються. П'явки квітчали повні струмки литки. Підскакували дівчата з несамовитими криками, виблискуючи невинно тілом, а хлопці реготались та тюкали з вузлісків, рубаючи клечку.

Жовтенькими квіточками вкрилась осока по-над вільшниками. Довгонога чапля вартувала між куп'ям та кулики шкопиртали в повітрі по-над ровами.

Сонце повертало з полудня, коли Одарка доходила пісками до двору дядька Степана. Нарочито пішла пісками: хоч і далі, так обійде город, де вона зросла, де втратила свою матір, де зазнала раннього горя...

Гарячі піски привабливо лоскотали босі ноги і стомлено тьохкали, ніжно, радісно.

Одарка чула з-під берега спів дівочькі, що лунами котились по перелісках. Чула регіт парубоцький, від якого танцювало дівочьке серце.

Хтілось кинутись туди. Забрести по пояс в зелену руту осоки, полоскотати своє дуже тіло жовтенькими квіточками... Дуже тіло!..

— Ой полола дівчина лободу, лободу!

Вирвалось серед пісків і здивувало кучеряві осокорі.

Замовкла.

З перелісків закувала ворожка зозуля.

Одарка прислухалась та й загадала:

— А скажи-бо, зозуленько, скільки років буду жити за Дан...

„Хоч-би ніхто не підслухав“...

— Сорок шість, сорок сім... годі, годі — й бігом ускочила до дядька в город.

*

Що-ж робить Юхим Кудря?

Одарка так заворожилась, що забулась про свого героя.

Юхим чоловік не дурний. Революцію він вже знає, як свої п'ять пальців.

„Царя прогнали, бо Роспутин з царицею наслідників плодили, а він, дурило, їх слухав та в війну вліз. Більшовики власть собі забрали й самогонки не велять парити, а сами таки п'ють конфісковану. Вчитись всім доступно...“

А от землю у мужика... та чого вони до того бога чепляються? Ну, нема його по-вашому, то й не балакайте про його... Або й земля. Спокон віків по наслідству переходила, а тепер на тобі: соціалізувати та на норми порізати. А що мені з тої норми? Бідняцтво задовольнити треба, кажуть... А я хіба кажу не треба?... Панської землі до чорта!.. так хульгози та аргопункти відкривають... Кумунії заводять, а ти мучся на п'яти десятинках!.. Добре, що Отекла зуміла чотирі затаїти, а коли-б не це, то хоть в Комнису пишись!.. Вони там у Москві може й думають добро зробити мужикові, та отут усе гребуть по своєму!..“

Отакий-то чоловік Кудря. Йому аби земелька.

На завтра збирається в Васютинці, а відтіля в Золотоношу. Треба забрати Одарку. Все-ж одно робітницю держить, а тож таки своя. Та й ні тобі штраф, ні тобі комтруд, а то й бійся!..

*

Клалось сонце в зелені переліскові перини. Відпочинку благали напечені піски. Холодками вечірніми котивсь жаданий відпочинок. Співами соловейчаними дрімала троїцька ніч.

Одарку потягло до калинових кущів... Злодієм прокралася повз нову комнезамську хатку й вискочила до старої поламаної хвіртки. Свіжістю вдарило з-за города.

Серце стугоніло радістю.

„Отут я вперше близько гомоніла з Данилом. Як це давно було!“
Та й затигла тихо, тихо пісеньку.

І знову під грушею на жердці схиливсь Данило й слухав останню дівочьку пісню своєї Одарки. Він тільки-що настиг з Золотоноші й дізнався у Степана, що Одарка пішла сюди.

Ніч співала троїцькими чарами...

З-за садків над горою випорснув таранкуватий місяць і соромно глянув через груші до хвіртки. Зірки полохливо ховались, мов ранні досвітки від батька.

Вперше горнулились близько в обіймах Данило та Одарка ..

Соромилась.

А губи самі натрапили на міцний поцілунок...

Таки діждала!..

Котивсь місяць між зірками. Співали, стихаючи, калинові кущі.

Впивалось напругою молоде кохання, здавлюючи між дужими грудьми лихо, яке злякано промайнуло перед безжурним щастям...

*

А ранком закохана пара стояла у комісара.

— Яке-ж це вінчання? — сміялась Одарка.

— Ніякого вінчання! — теж всміхавсь комісар Андрій Тихонович — це так собі, торговий договір. Хто порушить цей договір — під суд його!..

— Та так-таки й обійдеться без попа? — ніяково цікавилась повна щастя, що гралось на рожевих щоках, Одарка.

— Яюсь обійдемось може... — кинув її Данило, розчіркуючи своє прізвище в комісарських книгах.

— Розпишіться, молодиче, чи то пак, дівчино, бо ще-ж не...

— Щоб вас... Що-ж тут писати?..

— Хвамилию!..

— Свою чи батьківську? У мене-ж їх дві тепер.

— Поки-що батьківську...

Останній раз вивела на папері:

„Одарія Кудрена“.

— Та не Кудрена, а Кудрина — повчав Данило.

Махнула рукою, скося дивлючись на своє останнє прізвище.

— Все одно я порушувати договора не буду!..

*

Так хай-же тьохкають піски над Дніпром. Нехай лунає їх стогін по-над бабусею горою. Лунає хай минулою тугою, предковічними спогадами!..

А віки плестимуться в шелюгові вінки та прислухатимуться, як гомонить побережжя ядерними пісками. Прислухатимуться, як дрімотно

стогне остроухами гора, що порепаними грудьми приплюскла до густих зелених вільшників...

Шемітимо серце, коли вчує, в чому кохалася присліпувата історія. Киватимуть головами здивовані нащадки відроджених побережан...

А піски?

Їм однаково. Аби вітрець ворухив осоковими листочками та їх слав рівненькими рядками...

Нехай собі...

Січень 1925 р.

М. Київ